

4442.

Գ. ԱՔՐԱՆԱՄՅԱՆ

ՄՈՎԱԵՍ
ՄՈՐԵՆԱՅԻ

9(47.925)

Ա-16

ՆԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Ա.Գ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՄՈՎԱԵՍ
ՄՈՐԵՆԱՅԻ

Ա.Գ.ԱԲՐԱՆԱՄՅԱՆ

Մ
ՈՎԱԵՍ
ՄՈՐԵՆԱՅԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԳՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1959

ԱՍՈՒՄ ԴԱՐԵԴԻՆՈՎԻՇ ԱԲՐԱՄՅԱՆ

ՄՈՎՏԵՍ ԽՐԵՆԱՇԻ

(Նա արմանսկոմ յազմե)

**Արմանսկոմ ցոսդարեճճեննոմ յիճաճելլեճճո
(Այփեճրաճ), Երեճան, 1959**

Գ Գարի Հայ խոշորագույն պատմիչ Մովսես Խորենացուն է նվիրված պատմական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր Ա. Աբրահամյանի այս գրքույկը:

Հեղինակը հանրամատչելի ձևով, ընթերցող լայն շրջանների համար, շարադրել է պատմիչի ապրած ժամանակաշրջանը, կենսագրությունը և Հայ միջնադարյան պատմագրության նշանավոր երկի՝ նրա «Հայոց պատմություն» գրքի համառոտ բովանդակությունը:

Հայպետհրատը լույս է ընծայելու նման գրքույկներ նվիրված նաև Հայ գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցի, մատենագիրներ Փավստոս Բուզանդի, Ծղիշի և ուրիշների կյանքին ու գործունեությանը:

Մովսես Խորենացին բացառիկ դեմք է անցյալի պատմագրության մեջ: Նա առաջին հեղինակն է, որ կազմել է հայ ժողովրդի լիակատար պատմությունը՝ հնագույն շրջանից մինչև իր ժամանակները: Նա համարվել է Հերոդոտոսը հայ իրականության մեջ և ստացել է «Պատմահայր» մականունը: Նրա «Հայոց պատմություն»-ը տասնը-չորս դար շարունակ անփոխարինելի դասագիրք է հանդիսացել հայկական դպրոցներում և նրա պատմագիտական հայացքները խորը կնիք են դրել միջնադարյան հայ պատմագրության վրա: Ահա թե ինչով պիտի բացատրել այն մեծ հետաքրքրությունը, որ դարեր շարունակ ցուցաբերվել և ներկայումս ցուցաբերվում է Խորենացու անձնավորության ու նրա ստեղծագործությունների նկատմամբ:

Խորենացու «Հայոց պատմություն»-ը թարգմանվել է աշխարհի շատ լեզուներով: Պատմահորմասին հարյուրավոր ուսումնասիրություններ են գրվել հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն և այլ լեզուներով: Սակայն այդ ուսումնասիրությունները, շատ քիչ բացառությամբ, բանասիրական բնույթ ունեն և ամբողջա-

կան պատկերացում չեն տալիս մեր մեծ պատմիչի մասին: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ 19-րդ դարի յոթանասնական թվականներից սկսած, Պատմահոր նկատմամբ ծավալված միակողմանի և անզուսպ քննադատության հետևանքով, նրա ժամանակի և ստեղծագործությունների հետ կապված մի շարք հարցեր այնպես են խճճվել, որ ոչ միայն սովորական ընթերցողի, այլև բանասիրական վեճերին հետևող մասնագետի համար երբեմն դժվար է կողմնորոշվել:

«Մովսես Խորենացի» խորագրով ներկա գրքույկը նպատակ ունի բանասիրական և գրական ուսումնասիրությունների լույսի տակ, ընթերցող լայն շրջաններին ծանոթացնել Մովսես Խորենացու և նրա հուշակավոր «Հայոց պատմության» հետ:

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԱՊՐԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

Նախքան Խորենացու անձնավորության և նրա «Հայոց պատմության» մասին խոսելը, համառոտակի կանգ առնենք Խորենացու ապրած ժամանակաշրջանի վրա, քանի որ առանց դրա հնարավոր չէ պարզ պատկերացում կազմել Խորենացու մասին և ըստ արժանվույն գնահատել նրա մեծարժեք «Պատմություն»-ը:

Պատմահայրը հանդես է եկել հայոց պատմության շատ ծանր և քախտորոշ մի ժամանակաշրջանի

ջանում: Այդ մի շրջան էր, երբ հայ ժողովուրդը կորցրել էր իր քաղաքական անկախությունը և կենաց կամ մահու պայքար էր մղում իր ֆիզիկական գոյությունը պաշտպանելու համար:

387 թվականին, ինչպես հայտնի է, Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդիան, երկարատև պայքարից հետո, համաձայնության եկան և Հայաստանը բաժանեցին իրար մեջ. Հայաստանի արևմտյան նախարարություններն ընկան Բյուզանդիայի գերիշխանության տակ, իսկ արևելյանը՝ Սասանյան Պարսկաստանի: Բյուզանդական կայսրությունը հայերի քաղաքական անկախությունը վերացրեց 391 թվականին, և իր տիրապետած երկրամասը սկսեց կառավարել պետական և զինվորական կառավարիչների միջոցով, իսկ Սասանյան Պարսկաստանը հայ վերջին թագավորին՝ Արտաշես չորրորդին 428 թվականին զահրնկեց անհիուց հետո, կառավարում էր մարզպանների միջոցով:

Ստաբիլիզյա տիրակալները մրցում էին իրար հետ հայ ժողովրդին կեղեքելու և հարստահարելու գործում: Նրանք միջոցների առաջ կանգ չէին առնում հայ ժողովրդին քայքայելու տնտեսապես, վերացնելու նախարարական ներքին անկախությունը, որոնք դեռ պահպանվում էին IV դարում, և ասիմիլյացիայի ենթարկելու նրան:

Հայ ժողովրդի դրությունն առանձնապես ծանրացել էր պարսկական տիրապետության մասում՝

պարսից Հազկերտ II-ի գահակալության տարիներին (438—457 թ. թ.): Վերջինս աշխատում էր քաղաքական և զինվորական ղեկավար պաշտոններին հեռացնել այն հայ նախարարներին, որոնց վրա կասկածում էր, իսկ մյուս կողմից՝ առաջ էր քաշում հովանավորում քսու, դավաճան իշխաններին: Նա Հայաստան է ուղարկում Դենշապուհ անունով մի պաշտոնյայի, որը մարդահամար (աշխարհագիր) է կատարում և ծանրացնում ժողովրդից գանձվող հարկերը: Ժամանակակից շրջահայաց պատմիչներից մեկը՝ Նղիշեն, խոսելով ժողովրդի վրա դրված ծանր հարկերի մասին, գրում է. «Բայց ո՞վ կարող է պատմել թե ինչպիսի՞ ծանր հարկեր... էին դնում լեռների, դաշտերի և անտառների վրա... հարկեր էին դնում ո՛չ միայն բնակելի վայրերի, այլև ավերակների վրա»¹: Հարկահավաքները բռնությամբ հավաքում էին դրված հարկերը և զարմանում «թե ո՞րտեղից է այսքան գանձը դուրս գալիս»²: Հարկային այս ծանրությունն, իհարկե, ընկնում էր աշխատավոր ժողովրդի վրա. նա հարստահարվում էր երկուստեք՝ տեղական ֆեոդալների և օտարերկրյա նվաճողների կողմից:

1 Նղիշեն, «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», Երևան, 1957 թ. էջ 23:

2 Նույն տեղում, էջ 23:

Հազկերտ II-ը, իր որդեգրած ասիմիլյացիոն քաղաքականությունը կիրառելու նպատակով, նախապատրաստական լուրջ աշխատանքից հետո, հայկական հեծելազորը (այրուծին) հեռացնել է տալիս Հայաստանից և 450 թվականին հատուկ հրովարտակ է ուղարկում հայ նախարարներին՝ առաջարկելով հավատափոխ լինել և ընդունել զրադաշտական կրոնը: Նման առաջարկներ նա անում է նաև հայերի դրացի վրաց և աղվանից ժողովուրդներին:

Անդրկովկասի ազատասեր ժողովուրդները, որոնք անշափ դժգոհ էին պարսկական ւարքունիքի վարած քաղաքականությունից, բնական է, չէին կարող հանդուրժել այս նոր բռնությունը, ուստի ոտքի էին կանգնում և պայքարում իրենց ազատության և անկախության համար: Սկսվում են ժողովրդա-ազատագրական լայն շարժումները, որոնք ընդգրկում են ողջ Անդրկովկասը:

Ազատագրական այդ պայքարի հերոսական դրվագներից մեկն է հանդիսացել 451 թվականի մայիսի 26-ին Ավարայրում տեղի ունեցած ճակատամարտը, ուր հերոսի մահով ընկնում է հայ հայրենասերների սպարապետ Վարդան Սամիկունյանը:

Պայքարը, տրոշ ընդմիջումներով, շարունակվում է մոտ 33 տարի և վերջանում 484 թվականին, երբ պասկական արքունիքը վերջնականապես համոզվում է, որ բռնության ճանապարհով ցան-

կացած արդյունքների չի կարող հասնել: Պարսից թագավորը հարկադրված է լինում հրաժարվել իր այդ քաղաքականությունից և նվարսակում Վահան Մամիկոնյանի հետ կնքում է հաշտության պայմանագիր:

Թեթև չէր հայ ժողովրդի դրությունը նաև Բյուզանդական հատվածում: Այստեղ ևս Բյուզանդական կայսրները վարում էին Պարսկաստանի որդեգրած նույն ասիմիլյացիոն քաղաքականությունը, միայն ավելի խորամանկ, ավելի նենգ ճանապարհներով: Բյուզանդական արքունիքը ևս աշխատում էր իշխանական ղեկավար աշխատանքներից, աստիճանաբար, հեռացնել հայ նախարարներին, սահմանափակել նրանց կայազորների թվաքանակը և ռազմական ճամբարներ էր ստեղծում վստանգավոր այն տեղամասում, ուր կարող էր բռնկել հայերի ապստամբությունը:

Բյուզանդական կայսրության վարած այս քաղաքականության իրագործման ճանապարհին բավականին գործուն դեր էր վերցրել իր վրա հունական եկեղեցին: Քրիստոնեությունն այդ ժամանակ պաշտոնական կրոն էր ճանաչված և՛ Հայաստանում, և՛ Բյուզանդիայում: Դեռ չկային չէին դրսևորվել դավանաբանական այն տարբերությունները, որոնք հանդես եկան հետագայում հայերի ու բյուզանդացիների միջև և ասիմիլյացիայի խնդրում արգելափակիչ որոշ դեր կատարեցին: Ավելի հեշտ էր, իհարկե, ասիմիլյացիայի են-

Թարեւ Կաթատակից Կպատակ մի ժողովրդի, քան այլակրոն ժողովրդի: Պետք է ասել, որ Բյուզանդիան հետագայում այդ ասպարեզում մեծ հաջողութիւններ ունեցավ. նրան հաջողվեց ձուլել փոքրասիական քրիստոնյա մի շարք ժողովուրդներ:

Բյուզանդիայի վարած ասիմիլյացիոն այս քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործելու բոլոր նախադրյալները կային: Հայաստան եկած քրիստոնյա առաջին քարոզիչները հույները և ասորիներն էին: V դարի սկզբներում հազարավոր հույն եկեղեցականներ վխտում էին Հայաստանում: Նրանք իրենց հետ բերում էին ո՛չ միայն քրիստոնեական նոր վարդապետութիւնը, այլև իրենց լեզուն, կուլտուրան: Նրանք բաց էին արել դպրոցներ և հունարեն էին սովորեցնում հայ մանուկներին: Հակազդելու համար գոյութիւն չուներ հայկական գիր ու գրականութիւն, չկային հայկական դպրոցներ: Հայ մանուկները կամ պիտի անգրագետ մնային և կամ սովորեին հունական դպրոցներում: Եկեղեցական գրքերն անգամ գրվում էին հունարեն կամ ասորերեն:

Հայաստանը օտար տիրապետութեան տակ ընկնելուց և երկու մասի բաժանվելուց հետո, ո՛չ միայն խախտվել էր հայ ժողովրդի քաղաքական ամբողջականութիւնը, այլև սլաոակոմիւլ էր նրա տնտեսական ու կուլտուրական միասնական կյան-

քր: Բաժանված հատվածներում հայ հասարակական կյանքը սկսել էր մեկուսանալ և պարփակվել ռավառական նեղ շրջանակների մեջ: Չկար նրանց միավորող, զոդող կուլտուրական օղակը:

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այս շրջանում, ավելի քան երբևէ, անհրաժեշտ էր սթափեցնել ժողովրդին, բարձրացնել նրա քաղաքական ինքնագիտակցությունը և մատաղ սերնդին դաստիարակել հայրենասիրության ոգով: Իսկ այդ գործում վճռական դերը պատկանում էր հայ գրին ու գրականությանը, որը դեռ գոյություն չունի:

Զպետք է ժխտել, որ հայկական սեփական գիր ձևենալու անհրաժեշտությունը բխում էր նաև նորահաստատ քրիստոնեական հայ եկեղեցու շահերից, որը պաշտոնական կրոն էր ճանաչված Հայաստանում դեռևս 300 թվականին: Եթե քրիստոնեությունը իր կազմավորման սկզբնական շրջանում հանդես էր եկել որպես ստրկատիրական հասարակարգի կրոն, ապա նա Հայաստան մուտք գործեց և հաստատվեց ֆեոդալական հասարակարգի պայմաններում: Այստեղ նա ծառայում էր իշխող ավատական շրջանին և հանդիսանում էր նրա պաշտոնական գաղափարախոսությունը: Նրան անհրաժեշտ էր սահմանել իր հաստատուն կանոնները, մայրենի լեզվով ունենալ կրոնական դրականություն, հայ քարոզիչների միջոցով աշխատանք տանել Հայաստանի լեռնային մասերում, ուր դեռ կային հեթանոս համայնքներ և

այլն: Իսկ այդ ամենը ևս թելադրում էին սեփական գիր ու գրականություն տնննալու անհրաժեշտությունը:

V դարից մեզ հասած պատմա-գիտական գրականությունից որոշակի երևում է, որ այդ ժամանակ Հայաստանի տարբեր մասերում, առանձնապես Վաղարշապատ մայրաքաղաքում, գոյություն են տնեցել հայ հայրենասեր մտավորականների լայն շրջաններ, որոնք մտահոգված են եղել հայ ժողովրդի վիճակով և բացառիկ գործուն դեր են ունեցել սեփական հայ գրի ու գրականության ստեղծման գործում: Այդ շատ պարզ երևում է V դարի պատմիչ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» աշխատությունից, որը նվիրված է հայկական գրի ստեղծման պատմությանը:

Անշափ մեծ է եղել հայրենասեր այս մտավորականության գործունեությունը հայ ժողովրդի սլատմության մեջ: Անվիճելի է այն փաստը, որ հիմն հայ զինվորականները հայ ժողովրդի ազատության համար օտարերկրյա թշնամու դեմ կռվում էին իրենց սրերով, ապա հայ մտավորականները, հայ գրի ու գրականության ստեղծումով, օտար ազդեցությունների դեմ կռվում էին իրենց գրչով:

Հայ հայրենասեր այս մտավորականների գլուխ էր կանգնած Մեսրոպ Մաշտոցը: Անկարելի է հայ ժողովրդի միջնադարյան պատմության մեջ մատնացույց անել մի այլ անձնավորության,

որի քաղաքական և կուլտուրական գործունեութեանը, իր ունեցած արժեքով և հետևանքներով, այնքան վիթխարի եղած լինի, որքան Մեսրոպ Մաշտոցի՝ Տարոնի Հացեկաց գյուղից դուրս եկած այդ հասարակ գյուղացունն է եղել: Մաշտոցի գործունեության սատարողներն են հանդիսացել Սահակ Պարթևը և Վռամշապուհ թագավորը:

Դժվար է մեկիկ-մեկիկ թվարկել բոլոր այն վաստակները, որ ունեցել է Մաշտոցը: Նա տւսումնասիրում է հայկական լեզվի հնչումական առանձնահատկութիւնները և ստեղծում նրան համապատասխան նշանագրեր, բաց է անում դպրոցներ և կազմակերպում հայերի դաստիարակութիւնը, մեկնում է Հայաստանի բյուզանդական մասը, և թույլտվութիւն ստանալով, այնտեղ ևս հիմնում է հայկական դպրոցներ, էջմիածնում իր շուրջն է համախմբում առաջադեմ, հայրենասեր մտավորականների մի շրջան և զբաղվում թարգմանութիւններով: Բարձրագույն մասնագետներ պատրաստելու նպատակով նա իր դպրոցն ավարտած ընդունակ սաներից գործուղում է Սիրիա և Եգիպտոս՝ վերապատրաստվելու համար և այլն:

Հայ գիրը ստեղծելուց հետո Մաշտոցը և իր աշակերտներն աշխատել են մեղունների ժրջանությամբ: Հաշվի առնելով օրվա պահանջը, Նրանք գրել են ժողովրդի ինքնագիտակցութիւնը բարձրացնող ինքնատիպ աշխատութիւններ և կատա-

րել արժեքավոր թարգմանություններ: Մաշտոցի և նրա աշակերտների ստեղծագործությունները հանդիսացել են այն հիմնաքարերը, որոնց վրա հետագայում բարձրացել և հաստատվել է միջնադարյան հայ ողջ մատենագրությունը:

Մաշտոցի ավագ խմբի աշակերտներից են հանդիսացել՝ Եզնիկ Կողբացին, Կորյունը, Հովհաննես Եկեղիացին, Հովսեփ Պաղնացին, Ղևոնդ Վանանդեցին, Հովսեփ Վայոցձորեցին, Մուշե Տարոնեցին, Տիրայր Խորձենացին, Արձան Արծրունին և ուրիշներ:

Նա տնեցել է նաև աշակերտների կրտսեր իոււ՛ր, որոնցից ամուսններով հայտնի են՝ Դավիթ Անհաղթը (փիլիսոփա), Հովհան Մանդակունին, Եղիշ Պատմիչը, Մամբրե Վերծանողը, Ղազար Փարպեցին (պատմիչ) և ուրիշները:

Մաշտոցի կրտսեր խմբի աշակերտներից է Կյիկ Նաև Մովսես Խորենացին:

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորենացու անձնավորության մասին մեր ունեցած սկզբնաղբյուրները, դժբախտաբար, շատ կցկտուր են. ժամանակակիցները նրա մասին քիչ տեղեկություններ են հաղորդում, իսկ ուշ շրջանի մատենագիրների տեղեկությունները կրոնա-բարոյախոսական բնույթ ունեն, և դժվար են ենթարկվում գիտական ընդհանրացման, Պատ-

մահոր մասին մեզ հասած ամենից հավաստի սկզբնաղբյուրը հանդիսանում է իր «Հայոց պատմութիւնը», որը միջառկյալ, բայց շատ արժեքավոր տեղեկութիւններ է պարունակում նաև իր մասին:

Պատմահայրը ծնվել է Արևմտյան Հայաստանի Տարոնի գավառի Խորոնք կոչվող գյուղում: Նա, ինչպես սովորութիւն է եղել հնում ծննդավայրի անունով կոչվել, իր հայրենի գյուղի անունով «Խորենացի» մականունն է ստացել:

Եղել են բանասերներ, որոնք հիմնվելով Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութեան» մեջ Սյունիքի պոլադացանչում Խորյա անունով մի գյուղի հիշատակութեան, ինչպես և Խորենացու Սյունիքի և Գողթանի հետ ունեցած մոտիկ ծանոթութեան փաստերի վրա, այն կարծիքն են հայտնել, որ իբր Խորենացին ծնվել է Սյունիքում¹: Սակայն այս ենթադրութիւնը հավանական չէ, որովհետև ժամանակով նրան մոտիկ կանգնած պատմիչները հիշում են Պալսես Տարոնեցի մականունով (Ասողիկ):

Խորենացու ծննդյան ճիշտ թվականը մեզ հայտնի չէ, սակայն բանասիրական տրոշ հաշիվներ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ նա ծնված պիտի լինի 410—415 թվականներին:

¹ Ստ. Սալխապեց, «Խորենացու առեղծվածքի շուրջը», Երևան, 1940, էջ 144—147:

Պատմահոր ծնողները գյուղացի են եղել: Ակադեմիկոս Մ. Արեղյանը ենթադրում է, որ Խորենացին, ինչպես և նրա հետ ուսանող ընկերները, «էդել են ժողովրդի աղքատ դասի մարդկանցից»¹: Այս ենթադրության օգտին է խոսում պատմահոր մի ականարկը, որ իրենք, այսինքն՝ ինքը և իր հետ սովորող աշակերտները «սովոր են նեղության ու սղոթատության» (Մ. Մտրենացի. «Հայոց պատմություն» գիրք II, էջ 92):

Խորենացին իր նախնական կրթությունը ստացել է տեղական դպրոցում: Տարոնը հեթանոսական շրջանում Հայաստանի կուլտուրական խոշոր կենտրոններից մեկն էր և պետք է ենթադրել, որ հնից ուսման որոշ լավ սովորույթ՝ պահպանել էր նաև նախարրիստոնեական շրջանից:

Գավառական նման դպրոցներում երեխաներին սովորեցնում էին գրաճանաչություն և կրոնական գրքերի ընթերցում: Այդ դպրոցներում ընդհանուր տեղեկություններ էին հաղորդվում նաև գրչության արվեստի, թվաբանության, տոմարական և այլ գիտությունների մասին:

Տեղական դպրոցը հաջողությամբ ավարտելուց հետո ուսումնատենչ պատանին 15—16 տարեկան հասակում եկել է Վաղարշապատ, որն այդ ժամանակ Հայաստանի մայրաքաղաքն էր և կուլ-

¹ Մ. Արեղյան. «Հայոց հին գրականության պատմություն», I գիրք, Նրևան, 1944, էջ 252:

տուրական խոշոր կենտրոնը՝ շարունակելու իր կրթությունը, կենտրոնական վարժարանում: Նրան հաջողվել է առանց դժվարություն ընդունվել վարժարան՝ աշակերտելով հայ գիր տւ գրականություն ստեղծող երկու հանճարեղ մտավորականներին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին, որոնք բացառիկ հոգատարություն են ցուցաբերել պատանի Մովսեսի նկատմամբ:

Վաղարշապատի վարժարանում խորենացին սովորել է 5—6 տարի: Ենթադրվում է, որ Պատմահայրը, կրթական որոշ առարկաներից բացի, սովորել է նաև բնական և իմաստասիրական բնույթի առարկաներ և հունարեն ու ասորերեն լեզուները¹: Էջմիածնի այս դպրոցում խորենացու համար, սակայն, էական նշանակություն են ունեցել ո՛չ այնքան դասավանդվող առարկաները, որքան բարերար այն մեծ ազդեցությունը, որ ունեցել են նրա վրա իր հալոնասեր ուսուցիչները, որոնք նրան դաստիարակել են հայրենիքին անշահախնդիր ծառայելու ազնիվ առաքինություններով:

Խորենացու՝ Վաղարշապատում սովորելու այս տարիները հայ ներկա գրականության ստեղծման ամենաբեղուն տարիներն էին. մի խումբ մտավորականներ, Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի գլխավորությամբ, անխոնջ աշխատանք

1 Ա. Մովսեսյան, «Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958 թ., էջ 39:

ին կատարում հայ գրականութեան ստեղծման
ւղղութեամբ: Նրանք հունարենից և ասորերենից
աւարտում էին թարգմանութեաններ և գրում ինք-
ատիպ աշխատութեաններ: Մտավորական աշ-
ատող մարդկանց կարիքը մեծ էր: Առանձնապես
գացվում էր հունարեն լեզուն լավ իմացող մաս-
ագետների կարիքը: Ահա այդպիսի մասնագետ-
եր պատրաստելու նպատակով, Սահակը և Մես-
ոպը իրենց վարժարանն ավարտած մի խումբ
աջողակ աշակերտների ուղարկում են սովորելու
ղեքսանդրիա:

Ուղարկվող այդ հայ ուսանողների մեջ էր
տնվում նաև մեր Պատմահայրը:

Ուսանողների Աղեքսանդրիա մեկնելը, ըստ
որենացու տեղեկութեան, տեղի է ունեցել 431 թ.
ումարված Եփեսոսի կրօնական ժողովից հետո:

Խորենացին և իր ընկերները Աղեքսանդրիա են
եկնում Սիրիայի վրայով: Նրանք նախ լինում են
ղեսիայում, որը գիտութեան խոշոր կենտրոն-
երից մեկն էր Մերձավոր Արևելքում, և հայտնի
է իր ճոխ դիվաններով: Այստեղ նրանք որոշ ժա-
նակ աշխատում են տեղի դիվանատներում,
այնուհետև մեկնում են Պաղեստին, այցելում
լուսաղեմ, իսկ անյտեղից ուղևորվում դեպի
գիպտոսի Աղեքսանդրիա քաղաքը:

Խոսելով իրենց ճանապարհորդութեան և Եփեսո-
սի քննութեան մասին, Պատմահայրը գրում է.

«Եվ այսպես, երկարատև ճանապարհորդու-

թյունից հետո մտանք մեծահուշակ երկիրը՝ Եգիպտոս, որը շունի սուր ցրտեր ու տոթեր, հեղեղումներ և երաշտ։ Նա գտնվում է աշխարհի գեղեցկագիր վայրում և առատ է բազմատեսակ պտուղներով։ Երկիրը պարսպապատված է անձեռագործ Նեղոսով, որը ո՛չ միայն պաշտպանում է նրան այլև մատակարարում է հարկավոր պարենը... Այստեղ է գտնվում չքնաղ Աղեքսանդրիա քաղաքը, որը շինված է ծովի և արհեստական լճի միջև (Խորենացի, III, 62)։

Աղեքսանդրիան հելլենիստական կուլտուրայի խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր։ Այստեղ էր գտնվում Աղեքսանդրյան աշխարհահուշակ գրադարանը, որը դարեր շարունակ հավաքել և կենտրոնացրել էր հույն, հռոմեացի և արևելյի հեղինակների ավելի քան 700,000 ստեղծագործություններ, այսինքն՝ այն ամենը, ինչ ստեղծել էր հիմադրաշրջանում մարդկային որոնող միտքն ու իմաստությունը։ Աղեքսանդրիան երկար ժամանակ իր ձեռքումն էր պահում գիտության լուսավոր ջահը։ «... Բնության ճշգրիտ հետազոտության սաղմերը... գրել է էնգելսը, — առաջին անգամ սկսեցին զարդանալ ալեքսանդրյան շրջանի հույների մոտ միայն»¹։

Խորենացու Աղեքսանդրիայում ուսանելու տա-

¹ Յ. էնգելս, Անտի Դյուրինգ, Հայպետհրատ, 1952 թ., էջ 26։

իներին, ճիշտ է՝ գիտությունը նախկին փայլը չուներ, որովհետև քրիստոնեության ֆանատիկ ներկայացուցիչները, Կյուրեղ Աղեքսանդրացու չլիստոնեական ըմբռնումներին, բայց այնուամենայնիվ, Աղեքսանդրիան դեռ պահպանում էր իր առաջավոր դերը որպես գիտության օջախի:

Խորենացին և իր ընկերները հաստատվում են Աղեքսանդրիայում և 5—6 տարի շարունակ, մեծ համառությամբ ու ժրաջանությամբ, սովորում այնտեղ:

Թե ուսումնական ինչ հաստատության մեջ է ընթացել հայ ուսանողների կրթությունը, մեզ հայտնի չէ, միայն Խորենացու մի ակնարկից երևում է, որ նրա ուսուցիչներից մեկը հանդիսացել է նորպլատոնական ուղղություն ունեցող մի փիլիսոփա, որի անունը, դժբախտաբար, ինքը չի տալիս:

Աղեքսանդրիայում հայ ուսանողները սովորում են հունարեն լեզուն, քերթողական արվեստը (այսինքն՝ լեզվի և խոսքի տեսությունը), հունական մատենագրություն և դիցաբանություն, իմաստասիրություն (փիլիսոփայություն) և ճշգրիտ գիտություններ: Նրանք այստեղ ստանում են իրենց ժամանակի ամենից բարձր և կատարյալ կրթու-

թյունը՝ հանդիսանալով անտիկ գիտության և արվեստի քաջածանոթ մասնագետներ։

Աղեքսանդրիայում բարձրագույն դասընթացն ավարտելուց հետո, Նոորենացին, իր հայ ընկերների հետ, մեկնում է Աթենք։ Ճանապարհին ծովի վրա նրանք ալեկոծության են հանդիպում, քամին նրանց նավը քշում և տանում է Խալիս։ Նրանք այցելում են Հուտ, որոշ ժամանակ մնում են այնտեղ և ապա ուղևորվում Աթենք։ Ձմեռը մնում են Աթենքում, իսկ գարունը բացվելուն պես ճանապարհվում դեպի Բյուզանդիոն (Կոստանդինուպոլիս), իսկ այնտեղից՝ Հայաստան։

Մեզ հասած անվավեր մի բնագրի մեջ պահպանված տեղեկությունից հրեում է, որ Նոորենացու ժամանակ հայ երիտասարդներից շատերն են գնացել Աղեքսանդրիա սովորելու։ «Նրանք,— ասված է այնտեղ,— անտես առնելով ամեն ինչ՝ ծնողներ, ազգակալներ, հարստություն, շտապեցին դեպի ուսման վայրը՝ իմաստության և գիտության տունը, երկար աշխատանքով ձեռք բեցին գիտություն, դարձան սոփիստներ և հայտնի փիլիսոփաներ... Այնուհետև նրանք մեծ խընդությամբ դարձան իրենց աշխարհը՝ իմաստություն տարածելու»։

Հայ մատենագրության մեջ պահվել է ժողո-

1 Գ. Զարեհանյան, «Մատենադարան հայկական թարգմանությանց», Վենետիկ, 1880, էջ 397։

վրդական մի ավանդութիւն, որ իբր թե Մովսէս
 հորենացին, Դավիթ Անհաղթի հետ միասին, 461
 թվականին եղել է Կ. Պոլսում, մասնակցել մեծա-
 ճանդես մի վիճաբանության և հաղթել իր հետ
 արքման մեջ մտած գիտնականներին: Ըստ այդ
 ավանդության, վիճաբանությանը մասնակցել է
 բյուզանդական Մարկիանոս կայսրը, որը հիա-
 ցած հորենացու խոսքերից և տրամաբանությու-
 նից, դիմել է նրան հետևյալ խոսքերով. «Ո՛վ դու
 Մովսէս, քո բերնի խոսքերն ընտիր են, ինչպես
 նախկին հռետորներինը, բայց այս վիճաբանու-
 թյամբ դու ավելի մեծ կարծիք ստեղծեցիր քո
 մասին»¹,

հորենացին և իր ընկերները Հայաստան են
 վերադառնում 440 թվականից հետո, այն ժամա-
 նակ, երբ մահացել էին իրենց երախտավոր ու-
 սուցիչները՝ Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտո-
 ցը, երբ Հայաստանը տակն ու վրա էր եղել Հագ-
 կիրտ II-ի վարած դաժան քաղաքականության հե-
 տեանքով:

հորենացին և իր ընկերները տեղում շատ սա-
 ուր ընդունելություն են գտնում. ո՛չ տք չի դիմա-
 վորում նրանց, չի հետաքրքրվում նրանց վիճա-
 կով և չի քաջալերում: Այդ շատ պարզ երևում է
 հորենացու «Ողբ»-ի այն գանգատից, որ իրենք

¹ Գ. Զարբանեյան, «Հայկական հին դպրություն» Վենե-
 տիկ, 1895, էջ 331.

մեծ հույսերով էին վերադառնում հայրենի երկիրը՝ իրենց աշխատանքով ուրախացնելու իրենց ուսուցիչներին, շտապում էին, որ Բյուզանդիայից շուտ տեղ հասնեն «պարեն, ուրախանան», բայց գալով Հայաստան «ամեն ինչ տակն ու վրա եղած են տեսնում և ուրախության փոխարեն ուսուցիչների գերեզմանների վրա ողբ ասելով հառաչում են» (Խորենացի, III, 68)։ Իրենց համար ստեղծված այս ծանր, անմխիթար վիճակը պատմելուց հետո, Խորենացին հուսահատված խորհրդածում է. «Ո՛վ է այսուհետև հարգելու մեր ուսումը, ո՛վ է ուրախանալու իմ՝ աշակերտիս առաջադիմությամբ, ո՛վ է հայրական ուրախությո՜ւն արտահայտելու ինձ՝ իր որդուն տեսնելիս» (Խորենացի, III, 68)։

Խորենացու խոսքերից, սակայն, երևում է, որ Հայաստանում իրենց ո՛չ միայն պատշաճ ընդունելություն ցույց չեն տվել, այլև ենթարկել են չարաչար հալածանքների։ Խորենացին իր «Ողբ»-ում վշտացած գաճապատվում է, որ տգետ հոգևորականների մի խումբ, որն ատելով ատում է ուսումն ու առաջադիմությունը, «ծաղրում և արհամարհում են մեզ, և չկա մեկը, որ պապանձեցնի նրանց, որպես անպիտան մարդկանց» (Խորենացի, III, 68)։

Պատմահայրը, սակայն, արհամարհում է տգետ այս հոգևորականների տմարդի վերաբերմունքը, հաղթահարում մեծամեծ դժվարություն-

ներ, բաց է անում դպրոց և աշխատում իր իմացությունը տալ իր աշակերտներին: Նա միաժամանակ զբաղվում է գիտական, գրական աշխատանքներով, կատարում է թարգմանություններ հունարենից: Պատմահոր և իր ընկերների հեղինակած ինքնատիպ աշխատություններից և կատարած թարգմանությունների որոշ մասը հասել է մեզ և ընդհանուր պատկերացում է տալիս նրանց բարձր զարգացման ու լայն աշխարհայայքի մասին:

Պատմահայրը՝ ինչպես երևում է, քրոնաշան սշխատանքով և գիտական մեծ պատրաստությամբ, այնուամենայնիվ, կարողացել է հաշթահարել իր դեմ ծառացած դժվարությունները և բարձր հեղինակություն ստեղծել իր շուրջը: Ժամանակակից հայ քաղաքական և եկեղեցական գործիչները հաշվի են նստել նրա հետ և մեծարել նրան որպես մեծ գիտնականի: Ժամանակի աչքի ընկնող իշխաններից մեկը՝ Սահակ Բագրատունին, նրան է հանձնարարում գրել «Հայոց պատմությունը»: Գյուտ կաթողիկոսը, որը խորենացու դպրոցական ընկերներից է ևղել, հոգևոր կոչում է շնորհել նրան և նշանակել Բագրևանդի թեմի եպիսկոպոս¹:

Ըստ ժողովրդական գրավոր մի ավանդության,

¹ Ստեփանոս Ասողիկ, «Պատմութիւն տիեզերական», ՍՊԲ, 1885, էջ 53:

Գյուտ կաթողիկոսի՝ Խորենացու նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքը տեղի է ունեցել հետևյալ պարագաներում. Խորենացին նյութական և բարոյական աջակցություն չգտնելով որևէ մեկից, մեկուսանում է Վաղարշապատի գյուղերից մեկում և ուսուցչություն անում։ Մի օր այդ գյուղն է այցելում ժամանակակից կաթողիկոսը՝ Գյուտը (461—478 թ.թ.)։ Գյուղացիները ի պատիվ հյուրի ճաշկերույթ են տալիս, որին մասնակցում է նաև գյուղի օտարական ծեր և աղքատ ուսուցիչը։ Ի պատիվ հյուրի ճառեր են ասվում։ Ստիպում են ծերունուն, որ նա ևս մի բան ասի։ Սկզբում նա հրաժարվում է, բայց հետո զիջելով թախանձանքին, հանպատրաստից, այնպիսի մի ճառ է ասում, որ կաթողիկոսը հիանում է։ Նա հետաքրքրվում է օտարականի ով լինելով։ Պատմահայր աշակերտներից մեկը հայտնում է, որ նա հռչակավոր Մովսես Խորենացին է։ Կաթողիկոսը ճանաչում է իր վաղեմի աշակերտակից ընկերոջը, ուշադրություն դարձնում նրա վրա և հոգևոր կոչում տալիս¹։

Սակայն, ինչպես երևում է, շատ անշուք, անմխիթար են անցել Խորենացու ծերության օրերը։ Այդ տրոշակի երևում է V դարի պատմիչ Ղազար Փարպեցու՝ Վահան Մամիկոնյանին ուղարկած մի նամակից, ուր նա գանգատվելով էջմիածնի տգետ

¹ Հ. Գաբրելյան, «Հատակոտորք», «Հանդես ամսօրեայ», 1887, էջ 11)։

միաբաններին, որոնք հալածել են իրեն և բռնա-
գրավել իր ձեռագրերը, այդ կապակցությամբ օրի-
նակ է բերում էջմիածնի այդ նույն հոգևորական-
ների՝ Խորենացու դեմ հարուցած հալածանքը.
«Զէ՞ որ նրա (այսինքն՝ Խորենացու — Ա. Ա.)
յուսավորիչ ու տգիտահալած գրքերը այդ արեւու-
ները, — գրում է նա, — տհասությամբ, փաթա-
ղիկես (այսինքն՝ աղանդավորական — Ա. Ա.)
էին համարում: Երկար ժամանակ նրա հետ թըշ-
նամաբար վերաբերվելուց հետո վերջապես ամա-
չեցին, խաբեությամբ եպիսկոպոսության աստի-
ճանի բարձրացնելով, թույն տվեցին այդ սրբին և
սպանեցին: Իսկ թե մահվան ժամանակ նա ինչ
ահավոր նզովք է գրել եկեղեցական առաջնորդնե-
րի հասցեին, այդ մասին ես ձեզնից եմ լսել»¹:

Խորենացու՝ իր մեկենասին՝ Սահակ Բագրա-
տունուն ուղղած մի նամակից երևում է, որ նա իր
«Պատմություն»-ը գրել է ծերության հասակում.
«Ես զառամած մարդ եմ և անչափ զբաղված եմ
թարգմանություններով», — գրում է Պատմահայրը
և խնդրում, որ իրեն չծանրաբեռնեն կողմնակի
հանձնարարություններով, որպեսզի աշխատու-
թյունը շուտ կարողանա վերջացնել:

Մեկենասին ուղղված այդ նամակից պարզ է
դառնում, որ Պատմահայրն իր «Հայոց պատմու-

¹ Ղազար Փարպեցի, «Պատմություն Հայոց», էջմիածին,
1904 թ., էջ 202:

թրմա»-ը ավարտած պիտի լինի 480—482 թվականներին՝ Սահակ Բագրատունու սպանությունից (483 թ.) առաջ: Ենթադրվում է, որ նա այնուհետև երկար չի ապրել: Ըստ Սամվել Անեցու տեղեկության, Պատմահայրը մահացած պիտի լինի 493 թվականին:

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Խորենացու՝ մեզ հասած և հայտնի ինքնուրույն ու թարգմանական աշխատությունները շատ չեն, ընդամենը 5—6 աշխատություն: Ըստ որում, նրանց մի մասի՝ Պատմահոր հեղինակությանը պատկանելը կասկածելի է:

Խորենացու վաղ շրջանի աշխատություններից է «Պիտոյից գիրք»-ը, որը նա գրել է Թեոդորոս անունով իր մի աշակերտի համար: Այդ աշխատությունը ճարտասանական բովանդակություն ունի և, փաստորեն, հայ ուսանողների համար ճարտասանական ձեռնարկ է հանդիսացել: Գրչության հին դպրոցներում հետևում էին, որ ո՛չ միայն անսխալ, այլև ոճով, պատկերավոր արտահայտություններով գրեն: Խորենացու «Պիտոյից գիրք»-ը թաղկացած է 10 գլխից: Նրանցում շարադրված են գեղեցիկ ու տրամաբանված գրելու հիմնական կանոնները: Յուրաքանչյուր կանոնի կապակցությամբ քերված են գրականությունից վերցրած 6—7 օրինակ, որոնք գլխավորապես քաղված են

հուլյն նշանավոր ճարտասաններ՝ Հերմոգիենսի, Թեոնի, Ամփիթոնիոսի, Լիբիանոսի աշխատություններից: Նրա այս աշխատությունը երկար ժամանակ դասագիրք է ծառայել:

Պետք է ենթադրել, որ Խորենացին ունեցել է ճարտասանական արվեստին նվիրված այլ աշխատություններ ևս, որոնք մեզ չեն հասել: Այս ենթադրությունը շատ հավանական է, եթե նկատի ունենանք, որ հին հայ մատենագրության մեջ Խորենացին ճանաչված է եղել որպես ճարտասանական արվեստի մեծագույն վարպետ, և հաճախ հիշված է «Մեծ քերթող», «Քերթողահայր» մականուններով:

Խորենացին, սակայն, հայ մատենագրության մեջ հայտնի է որպես փիլիսոփա («փիլիսոփոս»): Այդ մականունով են նրան հիշում Ղազար Փարպեցին և Ստեփանոս Ասողիկը: Ուսումնասիրողներից ոմանք, ծանոթ չլինելով Խորենացու անունով մեզ հասած փիլիսոփայական բնագրերի հետ, այն կարծիքն են հայտնել, որ իբր թե Խորենացու փիլիսոփայական բնագրերը կորել են: Այդ ճիշտ չէ: Մովսես Խորենացու անունով մեզ են հասել փիլիսոփայական մի քանի աշխատություններ՝ «Մովսէսի Քերթողի վերլուծութիւնք ստորագրութեանցն (այսինքն՝ կատեգորիայի— Ա. Ա.) Արիստոտելի տասն բանիցն» (Հայկ. ՍՍՌ Պետ. մատենադարան № 1746, թ. 184ա—188ա), «Հարցմունք Հորենաղի և պատասխանիք Մովսէսի հա-

յոց Քերթողի և Դավիթ Անյաղթ փիլիսոփայի» (№ 6897, թ. 365 ա—376 ա), «Վիճումնական հարեաբանութիւն Մելիտոսի յունաց փիլիսոփային ընդ Աթէնականն Մովսէս փիլիսոփայն հայոց տրամաբանական ոճիւ» (№ 1964, թ. 121 բ—123 ա) և այլն, որոնք, դժբախտաբար, հայ փիլիսոփայության պատմությամբ զբաղվող մասնագետների կողմից մասնագիտորեն դեռ ուսումնասիրված և արժեքավորված չեն:

Խորենացու հեղինակությանն են պատկանում կրոնական բովանդակությամբ երեք աշխատություններ՝ «Ներբողեան Հոփսիմեանց», «Պատմութիւն Հոփսիմեանց» և «Ծառ վարդավառ»-ի: Պատմահայրն այս աշխատությունները, ամենայն հավանականությամբ, գրել է իր ծերության հասակում, երբ կրոնական կոչում է ունեցել:

Պատմահօր անունով մեզ է հասել Դիոնիսոս Թրակացու քերականության մեկնությունը «Մովսիսի Քերթողահօր Մեկնութիւն քերականի» վերնագրով: (Դիոնիսոս Թրակացին (II դար մ. թ. ա.) հույն հեղինակ է: Նրա քերականությունը անփոխարինելի ձեռնարկ է հանդիսացել հելլենիստական դարաշրջանում: Այն թարգմանվել է բազմաթիվ լեզուներով)¹:

Դիոնիսոս Թրակացու քերականությունը հա-

¹ Н. Адонц, «Дионисий фракийский и армянские толкователи», СПб, 1915, ст. I—V.

յերեն է թարգմանվել V դարում: Տասնյակ հայ հեղինակներ գրել են այդ աշխատության մեկնությունը: Նրանց թվում են՝ Դավիթ Անհաղթը, Մամբրե Վերծանողը, Մովսես Խորենացին, Համաժ Արևելցին (IX դ.), Ստեփանոս Սյունեցին (VIII դ.), Գրիգոր Մագիստրոսը (XI դ.) և ուրիշները: Մեկնողական նման աշխատությունների անհրաժեշտությունը խիստ զգացվում է Հայաստանում, որովհետև ստեղծված հայերեն նոր գրականությունը կարիք ուներ քերականական որոշ կարգու կանոնի:

Խորենացու հունարեն թարգմանած աշխատություններից կարևոր են երկուսը՝ Գրիգոր Նազիազանցու «Ճառերը» և Աղեքսանդրի վարքը («Պատմություն Վարուդ Աղեքսանդրին»): Գրիգոր Նազիազանցին IV դարի վաղ քրիստոնեական խոշոր աստվածաբաններից մեկն է: Նրա ճառերը քրիստոնեական աշխարհում ճանաչված էին որպես «ուղղափառություն» ուղենշող աշխատություններ, և բնական է, հայ եկեղեցու ներկայացուցիչները տաղարություն պիտի դարձնեին նրա վրա և թարգմանեին: Ինչ վերաբերում է «Աղեքսանդրի վարքին», ապա այդ ապոկրիֆ (անվավերական) աշխատություն է և վերագրվում է Սուտ Կալիսթենես անունով մի հեղինակի: Նա բովանդակում է Ալեքսանդր Մակեդոնացու՝ այդ մեծ աշխարհակալի արևելյան արշավանքի մասին աղբյուրներից քաղված որոշ տեղեկություններ՝

խառնված ժողովրդական զրույցների և հրաշա-
պատումների հետ: Հնում այն շատ սիրված գեղար-
վեստական գործ է համարվել, թարգմանված է
մի շարք լեզուներով: Խորենացին է առաջին ան-
գամ ուշադրութուն դարձրել նրա վրա և հունա-
րենից թարգմանել: Խորենացու կատարած այդ
թարգմանությունը հետագա հայ հեղինակների
կողմից ենթարկվել է որոշ խմբագրական փոփո-
խությունների և յրացումների:

Սխալմամբ Խորենացու հեղինակությանն է
վերագրվել. հին հայկական «Աշխարհացույց»-ը,
որը պարունակում է հին աշխարհի ընդհանուր
աշխարհագրությունը և պատմական բացառիկ
արժեք է ներկայացնում: Անվիճելի ապացուցված
պետք է համարել, որ հայկական այդ «Աշխար-
հացույց»-ի հեղինակը հանդիսացել է ո՛չ թե Մով-
սես Խորենացին, այլ VII դարի հայ նշանավոր
գիտնական Անանիա Շիրակացին: Հին հայկա-
կան ձեռագրերի ուսումնասիրություններից պարզ-
վել է, որ Խորենացու անունը «Աշխարհացույց»-ի
վերնագրերում թյուրիմացաբար սկսում է դրվել
ուշ դարերում:

Խորենացու հեղինակությամբ մեզ հասած աշ-
խատությունների գլուխ գործոցը, նրանց թագն ու
պսակը հանդիսանում է նրա «Հայոց պատմու-
թյուն»-ը, որը Պատմահայրը գրել է 480—482
թվականներին իր ժամանակի աչքի ընկնող հայ
նախարարներից մեկի՝ Սահակ Բագրատունու

պատմերով: Վերջինս հանդիսացել է V դարի 70—80-ական թվականների հայ ժողովրդի պարսկական բռնատիրության դեմ ուղղված ազատագրական պայքարի աչքի ընկնող գործիչներից և կազմակերպիչներից մեկը: Կարճ ժամանակ նա հանդիսացել է նաև Հայաստանի մարզպանը:

Անհրաժեշտ ենք համարում փոքր-ինչ հանգամանորեն խոսել Նորենացու «Հայոց պատմության» և Նրա աղբյուրների մասին:

Խորենացին առաջին հայ պատմիչն է, որ կազմել է հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը ճախապատմական, անհիշելի ժամանակներից մինչև իր ժամանակները: Տվյալ խնդրում նա չի ունեցել իր նախորդները տ՛լ տեղացի և ո՛չ էլ օտար հեղինակների մեջ:

Պատմահոր համար հեշտ չի եղել նման դժվարին աշխատանք կատարելը ոչնչի վրա. տեղում առասպելախառը զրույցներից զատ ոչինչ չէին մնացել, իսկ օտար հեղինակների մոտ միջանկյալ, կցկտուր տեղեկություններ էին պահպանվել հայերի և Հայաստանի մասին: Խորենացին հարկադրված է եղել վիթխարի աշխատանք կատարել. նա մեկիկ-մեկիկ թերթել է հունարեն և ասորերեն պատմական սկզբնաղբյուրներում հայերի մասին եղած տեղեկությունները, ծաղկաքաղ արել նրանք, քննական ուսումնասիրությամբ պարզել նրանց ճիշտ կամ սխալ լինելը, նրանցից հավաստիները 'ողբ-կողքի բերելով կազմել հայ

ժողովրդի անցյալի ամբողջական պատմությունը։ Ակադեմիկոս Ս. Մալխասյանցը բարձր գնահատելով պատմահոր կատարած այս մեղվաջան աշխատանքը, գրում է. «Ինչպես մի թռչուն այս ուսան տեղից հավաքելով մի ծեղ, մի տերև, մի սեզ, մի փետուր, միակ իր կտուցի օգնությամբ հյուսում է բույն ձագուկների համար, այնպես էլ հորենացին զանազան կցկտուր, անկապ ավելի կամ պակաս հավանական տեղեկություններ այստեղից-այնտեղից հավաքելով, իր հմտության և տաղանդի շնորհիվ կցկցել, միացրել, հարմարեցրել է իր այդ նյութերը և ստեղծել է իր հոյակապ պատմագրական շենքը իր ազգի համար»¹։

Իր «Հայոց պատմության» մեջ հորենացին օգտվել է ավելի քան 40 հեղինակների աշխատություններից՝ վերցրել է պատմական նյութեր, նկարագրություններ, պատկերավոր դարձվածքներ ու դատողություններ և այլն։ Նրանցից առաջ ու հետո հանդես եկող ո՛չ մի հայ պատմիչ այնքան շատ և բազմազան աղբյուրներից չի օգտվել որքան հորենացին։ Ըստ որում, հորենացին գիտական մեծագույն բարեխղճությամբ, անուններով, հիշում է այն բոլոր հեղինակներին, որոնցից նա օգտվել է։

¹ Ս. Մալխասյանցի—հորենացու աշխարհաբար թարգմանության առաջաբանը, էջ XLVIII—XLIX։

Խորենացու «Հայոց պատմութիւն»-ը բաղկացած է երեք գրքից: Առաջին գիրքը գրելու ժամանակ օգտվել է Մար Աբաս Կատինայից, Հովհոս Ափրիկանոսից, Լաբուբնա Եղեսացուց, Աբյուդի-նոսից, Բազմավեպից, Խոռհորուդից, Կեփալիոնից, Եպիփան Կիպրացուց, Ոլիմպիանդորոս փիլիսոփայից, Բերլոսյան Սիբիլիայից և ուրիշներից:

Երկրորդ գիրքը գրելիս նա օգտվել և անուն-նեբրով հիշում է հուլյն և ասորի հետևյալ հեղինակներին՝ Հերոդոտոսին, Ուղյուպ Քուրմին, իմանթեոսին, Պոլիկրատեսին, Արիստոն Փեղղացուն, Բարտաթանին, Հովսեփիոս Փլաբիոսին և ուրիշներին:

Երրորդը գրելիս օգտվել է հայ պատմիչներ Ազաթաճեղոսից և Փավստոս Բյուզանդացուց, որոնք 4-րդ դարի հեղինակներ են և որոնց աշխատութիւնները հասել են մեզ:

Խորենացին, սակայն, վերև հիշված հեղինակների տեղեկութիւնները կուրորեն չի օգտագործել, այլ ցուցաբերել է իր քննադատական վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ: Սովորաբար նա սկզբնաղբյուրից հարազատորեն բերում է այս կամ այն տեղեկութիւնը, ապա քննութեան է առնում նրա արժանահավատութիւնը և հայտնում իր որոշակի կարծիքը նրա նկատմամբ—ինչը կարող է ճիշտ լինել և ինչը սխալ: Աղբյուրների

նկատմամբ իր ցուցաբերած քննադատական մոտեցումով Պատմահայրը, կարելի է ասել որ միջնադարյան պատմիչի աստիճանից վեր է բարձրանում և հասնում մինչև գիտում պատմաբանի աստիճանի:

Հին հայկական պատմությունը շարադրելիս ամենից շատ նա օգտվել է Մար Աբաս Կատինայից, որի «Պատմություն»-ը բովանդակել է հայ ժողովրդի հնագույն շրջանը: Խորենացին այդ հեղինակի և նրա շարադրած պատմության մասին հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունն է հաղորդում.— Հայկական Վաղարշակ թագավորը ցանկանում է իմանալ՝ թե ի՛նչ պատմություն ունի հայ ժողովուրդը: Ովքեր են եղել նրա նախահայրերը, ի՛նչ ականավոր քաղաքական դեմքեր են ունեցել և ինչով են հայտնի նրանք: Այդ նպատակով ահա նա հանձնարարում է Մար Աբաս Կատինային գնալ իր եղբոր՝ Արշակ թագավորի մոտ և նրա թույլտվությամբ ուսումնասիրել եղած արխիվները: Մար Աբասը գնում է Պարսկաստան Արշակ թագավորի մոտ, ստանում է նրա թույլտվությունը՝ Նինվեյի արխիվները մտնելու համար: Նա այստեղ գտնում է Աղեքսանդր Մակեդոնացու հանձնարարությամբ քաղգիրենից հունարեն թարգմանված պատմական մի կարևոր աշխատություն, որից և քաղում է հայերի պատմության մասին եղած հատվածները ու բերում այն Վաղարշակին:

Մենք անհրաժեշտ համարեցինք Պատմահորայա սկզբնաղբյուրի մասին խոսել, որովհետև այն արևելագիտության մեջ ամենից շատ տարակուսանք առաջացրած և քննադատության ենթարկված խորհնացու սկզբնաղբյուրն է համարվել: Պատմահորը քննադատում են այն պատճառով, որ հայկական Վաղարշակ թագավորի օրոք Նինվե քաղաքում արքունական դիվան գոյություն չի ունեցել (Նինվեն կործանված է եղել 612 թվականին ներկա թվարկությունից առաջ):

Քննադատների մեջ գտնվել են անգամ մարդիկ, որոնք ցանկացել են ժխտել Մար Աբասի գոյությունը՝ համարելով նրան շիւժու, խորհնացու կողմից հերյուրված անավորություն: Քննական բանասիրությունը, սակայն, պարզել է, որ այդ հեղինակը իրապես գոյություն է ունեցել. նա պատմական անձնավորություն է. մեզ է հասել նրա մի այլ աշխատությունը՝ ժամանակագրությունը արաբերեն, ասորական տառերով, որն այժմ գտնվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Ինչ վերաբերվում է Նինվեյի հիշատակությանը, ապա հավանական համարվեց, որ Նինվե ասելով Մար Աբասը նկատի է ունեցել Կոնստանտին, ուր առաջին դարում գոյություն է ունեցել թագավորական դիվան:

Զպետք է ժխտել, որ խորհնացու օգտագործած աղբյուրների մեջ կան անճշտություններ,

անախրոնիզմներ: Այդ մեզ շատ հստակ երևում է այժմ, քանի որ մենք մեր տրամադրություն տակ ունենք բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ և նրանց հիման վրա գրված հարյուրավոր ուսումնասիրություններ: Սակայն այդպիսի պայմաններում չի գրել պատմահայրը: Նա բերում է իր ձեռքի տակ եղած կցկտուր աղբյուրների տեղեկությունները, բրոնք կարող էին ճիշտ կամ սխալ լինել: Անճշտությունների և ժամանակագրական անախրոնիզմների համար անարդարություն է Պատմահորը քննադատելը, քանի որ նա ի վիճակի չէր այն ժամանակ նրանք այլ աղբյուրներով ստուգել: Չենք ասում դեռ այն մասին, որ բանասիրական նոր տվյալները գալիս են ապացուցելու, որ մի շարք հարցերում սխալվել է ո՛չ թե Պատմահայրը, այլ նրա «գիտուն» քննադատները:

Պատմահայրն ընդհանրապես խուսափում է շատուգլած և անհավաստի աղբյուրների բերելուց: Այսպես, օրինակ, խոսելով Սահակ Պարթևի Պարսկաստանում արտասանած հրապարակային ճառի մասին, նա հրաժարվում է այն ղետեղել իր Պատմության մեջ այն պատճառաբանությամբ, որ այդ ճառի հավաստի բնագիրը ձեռքի տակ չունի. «Բայց թե մեկն ասի՝ թե անհրաժեշտ էր բերել Սահակ Մեծի հրապարակային ճառը Պարսկաստանում,— գրում է նա,— ապա գիտցիր, որ ոչ ոքի միջոցով ճշմարտացի այն մեզ չի հասել, ուստի և մենք հարմար չենք տեսնում այն (մտա-

ցածին) գրի առնել մեր Պատմության մեջ» (Խորենացի, 111, 65): Զստուգված աղբյուրները Պատմահայրն անվանում է «անմիտ», «անհանճար» աղբյուրներ:

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՀԱՄԱՌՈՏ ԲՈՎԱՆԻԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորենացու մեզ հասած պատմությունը բաղկացած է երեք գրքից: Առաջին գիրքը վերնագրված է «Մենղաբանութիւն Հայոց մեծաց» («Սեծ Հայաստանի ծննդաբանությունը»), երկրորդը՝ «Բան միջակ պատմութեան մերոց ճախնեսոց» («Մեր նախնիների միջին պատմությունը») և երրորդը՝ «Աւարտաբանութիւն մերոց Հայրենեաց» («Մեր հայրենիքի պատմության ավարտաբանությունը»):

Խորենացին առաջին հեղինակն է, որ փորձել է կատարել հայ ժողովրդի պատմության պելլիո-դիզացիան: Հիմք ընդունելով քաղաքական պատմությունը, նա հայոց պատմությունը բաժանել է հետևյալ 5 ժամանակաշրջանների՝ 1. Բուն հայկյան իշխանների գահակալության ժամանակաշրջան, 2. օտարերկրյա (ասորական) նվաճողների տիրապետության ժամանակաշրջան, 3. Երվանդյան դինաստիայի իշխանության ժամանակաշրջան, 4. Ներքին կռիվների և խառնաշփոթ

ժամանակաշրջան և 5. Արտաշեսյան դինաստիայի թագավորության ժամանակաշրջան:

Առաջին գիրքն սկսում է Խորենացու՝ Սահակ Բագրատոմուն ուղղված մի նամակով, ուր նա գովում է իր մեկենասին Ֆրա «գեղեցիկ մտածության» համար՝ գրել տալու Հայոց պատմությունը: Պատմահայրը գտնում է, որ նա իր այս գեղեցիկ ձեռնարկով «անմահ հիշատակ» է թողնում գալիք սերունդներին: (Խորենացի, I, 1): Նա միաժամանակ դատապարտում է անուսումնասիր հայ այն թագավորներին և իշխաններին, որոնք անփույթ են գտնվել հայոց պատմության նկատմամբ և գրել չեն տվել այն:

Հայոց բուն պատմությունը Խորենացին սկսում է հայ ժողովրդի կազմավորումից (էտնոգենեզից)՝ հայ ժողովրդի ծննդաբանությունը կապելով հայկական երկու նահապետների՝ Հայկի և Արամի հետ: Ժողովրդական առասպելների վրա հիմնված նա աշխատում է ապացուցել, որ իբր հայ անունը կապված է Հայկի հետ, իսկ արմենը՝ Արամի: Մեզ այժմ հայտնի է, որ Պատմահոր այս ստուգաբանությունը ճիշտ չէ: Սակայն ուշագրավըն այստեղ այն է, որ նա իր այդ ստուգաբանությամբ աշխատում է պատմական հիմք ստեղծել, ծննդյան վկայական տալ այն ժողովրդին, որի դավակն է ինքը և որի պատմությունը կոչված է առաջին անգամ շարադրելու:

Հայ ժողովրդին պատմական հրապարակ իջեց-

Նելուց հետո, խորենացին շարադրում է հայ առաջին նահապետների և իշխանների՝ «Հայոց իշխողների» գենոլոգիայով—ով ումից հետո գահակալել Հայաստանում: Պատմահոր ներկայացրած գահակալների հաջորդականությունը հիմնված է ժողովրդական հին առասպելների վրա և գիտական արժեք չունի: Սակայն պետք է ի նկատի ունենալ, որ Հայոց պատմության վաղ շրջանի մասին մեր ունեցած նյութերը ևս շատ կցկտուր են, ուստի Պատմահորը մեղադրելու հիմք չունենք:

Ի դեպ, խորենացու մոտ Հայաստանում հանդես եկող առաջին քաղաքական գործիչները դեռ թագավորներ չեն, այլ սովորական իշխաններ: Նրա կարծիքով, առաջին հայ թագավորը հանդիսացել է Պարյուր Սկաորդին, որը գահակալել է ասորական քաղղեական Սարդանապալլոս թագավորի օրոք (VII դ. մ. թ. ա.):

Պատմահայրն իր աշխատության առաջին գրքում ուշագրավ տեղեկություններ է զետեղել հայ ժողովրդի՝ իր հարևանների հետ ունեցած հարաբերությունների մասին: Առանձին գլուխներ է նվիրել հայ-մարական, հայ-պարսկական, հայ-ասորական հարաբերություններին: Այս մասում առանձնապես հետաքրքիր են Պատմահոր բերած ժողովրդական այն ավանդությունները, որոնք վերաբերում են հայոց Արա Գեղեցիկի և ասորական Շամիրամ թագուհու փոխհարաբերություններին: Ի դեպ, խորենացին Շամիրամին է վերագրում

վանի քարաժայռի վրա փորագրված սեպագիր արձանագրությունները: Պէտք է ասել, որ Խորենացու այդ տեղեկությունը՝ Վանի սեպագրերի մասին մեզ հասած հնագույն տեղեկությունն է:

Խորենացին, հայ ժողովրդի հնագույն ժամանակաշրջանի քաղաքական պատմությունը շարադրելիս, ընդարձակ տեղ է հատկացրել Երվանդյան կամ Հայկազյան հարստության (դինաստիայի) շրջանին, մի հարստություն, որը իշխել է Արևելյան Հայաստանում (189 թ. մ. թ. ա.) նախաարտաշեսյան ժամանակաշրջանում, այսինքն՝ հայոց պատմության այն շրջանում, երբ պատմական Հայաստանի հողի վրա ստեղծվել էին մանր թագավորություններ, բայց որոնք դեռ չէին միավորվել մի միասնական պետության մեջ:

Երվանդյանների (Օրոնտոսների) Հայաստանում իշխանություն ունենալու մասին թեպետ կցկտուր տեղեկությունները պահվել են հունական մատենագրության մեջ (Հերոդոտոս, Քսենոֆոնտ և ուրիշներ), բայց հիշված են ցրված ձևով՝ տարբեր վայրերում և ժամանակներում: Հունական աղբյուրներով վկայություններ չկան Երվանդյան դինաստիայի երկարատև միալար գահակալության մասին Արևելյան Հայաստանում: Այդ փաստը հիմք վերցնելով, պատմաբաններից ոմանք կասկածանքի տակ առան Պատմահոր տեղեկությունները Երվանդյանների մասին՝ համարելով դրանք առասպելական: Սակայն նորագույն

Հայտագործությունները եկան հաստատելու հորենացու հաղորդած տեղեկությունների ճշտությունը:

Խորենացին արժեքավոր տեղեկություններ հաղորդում Արմավիրի Երվանդյանների գահա-նիստ կենտրոն Արմավիր քաղաքի մասին, որը հիմնադրել է Արամայիսը (Խորենացի, I, 12): Ըստ Խորենացու հետագայում այստեղ գահակալել է Արա Գեղեցիկի որդին՝ Անուշավան Սոսանվերը: Մյուս ժամանակ Արմավիրին մոտիկ գոյություն է ունեցել սոսիների մի ժառանգության, որոնց տեր-ների խշխշոցի հիման վրա քրմերը գուշակու-թյուններ են անելիս եղել (Խորենացի, I, 20): Վահոմյանց քրմապետության ժամանակ, Փոքր Ասիայից այստեղ է բերվել և կանգնեցվել Ապոլ-լոնի (Տիրի) և Արտեմիտի (Անահիտի) պղնձեծույլ ռսկեզօծ արձանները (Խորենացի, II, 12): Ուշ շրջանում, երբ Երասխը փոխել է իր ընթացքը և հեռացել Արմավիրից, ջրի նեղության պատճա-ռով, Երվանդ թագավորը իր մայրաքաղաքը տե-ղափոխել է իր նոր կառուցած քաղաքը՝ Երվանդաշատ (Խորենացի, II, 39): Աթուհետե ևս Ար-մավիրը շարունակել է մնալ կրոնական կենտրոն: Հետագայում Արտաշես I-ը երբ հաղթեց Երվանդ-յաններին, վերջ դրեց նրանց իշխանությանը և կառուցեց իր Արտաշատ մայրաքաղաքը, Արտե-միտի և Ապոլլոնի արձանները դուրս հանեց Ար-մավիրից. Արտեմիտի (Անահիտի) արձանը նա տե-

ղափոխեց և կանգնեցրեց Արտաշատում, իսկ Ապուլոնի (Տիրի) արձանը տեղափոխեց քաղաքից դուրս և կանգնեցրեց մեծ ճանապարհի վրա (Նո-րենացի, II, 49):

Խորենացին բերելով Երվանդյանների մասին այս արժեքավոր տեղեկությունները, իրեն հատուկ բարեխղճությամբ, նշում է, որ այդ տեղեկություն-ները նա քաղել է Հանիի Ուլյուպ քուրմի աշխա-տությունից: (Ենթադրվում է, որ նա եղել է Դա-րանաղյաց Անլի մեհյանական քրմերից):

Վերը բերված տեղեկությունները շարադրելիս կամ նրանց սկզբնաղբյուրը մատնացույց անելիս, Խորենացին պարզ է, որ անձնական շահագրգռ-վածություն չի տւնեցել ոչ տվյալ տեղեկություն-ները գունագարդելու և ոչ էլ մտացածին հեղինակ ստեղծելով ինչ-որ շահ փնտրելու: Բայց, այնու-ամենայնիվ, Խորենացու քննադատների մեջ զրտ-նրվեցին բանասերներ, որոնք փորձեցին այս ամ-բողջ տեղեկությունները համարել անվավեր, իսկ մատնացույց արված նրանց հեղինակը՝ Ուլյուպ քուրմը, Պատմահոր հերյուրանքը:

Սակայն հնադիտական ճորագույն տվյալները եկան արդարացնելու Խորենացուն: Արմավիրում գտնվեցին յոթ հունարեն արձանագրություններ, որոնց բնագրի վերծանությունից պարզվեց, որ վիմագիր արձանագրության տվյալները լիովին համապատասխանում են Խորենացու հաղորդած տեղեկություններին: Այսպիսով, արդարացի դուրս

եկավ խորենացին, և ո՛չ թե նրա թերահավատ քննադատները:

Ակադեմիկոս Զ. Մանանդյանն իր վերջին աշխատություններից մեկի մեջ, վերը բերված խորենացու տեղեկությունների և նորահայտ արձանագրությունների կապակցությամբ, անդրադառնալով խորենացու տեղեկությունների արժանահավատությանը, հանգել է հետևյալ եզրակացությանը. «խորենացու այս վկայությունները (այսինքն՝ Արմավիրի և Երվանդյանների մասին մեր վերև բերված վկայությունները — Ա. Ա.) ճիշտ ու ճիշտ համապատասխանում են հունական վերոհիշյալ արձանագրությունների մեջ պարօժակող տվյալներին: Ուստի և բոլորովին պարզ է, որ դրանց վավերականությունը չի կարող կասկածանքի ենթարկվել»¹: Մեծաճանաչ ակադեմիկոսն այնուհետև վերլուծելով պատմահոր աղբյուրները, գտնում է, որ «Ուղյուպ քուրմի մեհյանական պատմությունը կարող էր խորենացուն աղբյուր ծառայել»:

Չպետք է ժխտել, որ Երվանդյան շրջանի մասին խորենացու շարադրության մեջ կան պատմական անձնավորությունների որոշ շփոթություններ, կա՛ն նաև անախրոնիզմներ, սակայն բերված

¹ Զ. Մանանդյան, «Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը», Երևան, 1916 թ. էջ 9:

պատմական փաստերը, ամբողջութեամբ վերացրած
էիշտ են: Խորենացու այս գրքում կան Մերձավոյ
Արևելքին վերաբերող պատմական այնպիսի ճշ-
մարտացի տեղեկություններ, որոնք ոչ թե պիտի
ճշտվեն հոռական սկզբնաղբյուրների հիման վրա
այլ հունական սկզբնաղբյուրները պիտի ճշտվեն
Խորենացու տեղեկությունների հիման վրա:

Պատմահոր «Միջին պատմութիւն» վերնա-
գրով երկրորդ գիրքը, հիմնականում, բովանդա-
կում է հայոց պատմութիւնը Արտաշեսյան և Ար-
շակունիների դինաստիաների ժամանակաշրջան-
ներում: Պատմահոր մոտ այստեղ նկատվում
պատմական որոշ անախրոնիզմ. նա Արշակունի-
ների թագավորներին հաճախ շփոթում է Արտա-
շեսյան թագավորների հետ և ժամանակների մե-
սխալվում:

Խորենացու երկրորդ գիրքն սկսում է Ադեք-
սանդր Մակեդոնացու դեպի Արևելք կատարու-
արշավանքով (331—323 թթ մ. թ. ա): Խոսելու
Արտաշեսյան դինաստիայի հայ թագավորների
մասին, նա բավականին ընդարձակ տեղեկու-
թյուններ է տալիս Արտաշես I-ի (189—160), Տիգ-
րան II-ի (95—55) և Արտավազդ II-ի (55—34,
գործունեության մասին:

Խորենացին Արտաշեսյան դինաստիայի հիմ-
նադիր Արտաշես I-ի մասին գրում է, որ նա հրա-
մայեց գծել գյուղերի և քաղաքների սահմաննե-
րը՝ կանգնեցնելով տաշած քառակուսի քարեր պը-

նակի նմանությամբ ու փորվածքներով (Խորենացի, II. 56), ծնորենացու քննադատները նրա այս տեղեկությունը համարում էին շինծու, անարժեք։ Ընթե Արտաշեսը նման սահմանային քարեր կանգնեցրել է, ապա ուր են դրանք» — ասում էին նրանք։ Բայց ահա Սևանի լճի ափերում գտնվեցին այդ քարերից երեքը՝ արամեատառ արձանագրություններով։ Ակադեմիկոս Հ. Օրբելին առաջինն էր, որ ուշադրություն դարձրեց նրանց վրա և այն կարծիքը հայտնեց, որ դրանք պատմահոր վկայած սահմանային քարերն են¹։ Արամեատառ այդ արձանագրությունների վերծանությունից պարզվեց, որ իրոք, դրանք հայոց Արտաշես I-ի արձանագրություններն են և այնտեղ հիշված է Արտաշեսի անունը։ Այսպիսով, այս հարցում ևս արդարացի դուրս եկան ո՛չ թե Խորենացու քննադատները, այլ ինքը՝ Խորենացին։

Մենք չենք ուզում այստեղ մեջ բերել Արտաշեսյան և Արշակունիների շրջանին վերաբերվող պատմական արժեք ունեցող բազմաթիվ այլ տեղեկություններ, որոնց արժանահավատությունն ընդունում և օգտագործում են անգամ Խորենացու քննադատները։

Խորենացին իր երկրորդ գրքում ավելի համաձայնորեն խոսում է Արշակունիների մասին

¹ И. А. Орбели, «Расшифровка древних надписей» («Известия» газ.) 1941 г., 31 янв.

սկսելով *Տրդատ I*-ից, որին նա Վաղարշակ անունն է տալիս: Այնուհետև կանգ է առնում հայ-պարթևական հարաբերությունների վրա, երբ Պարսկաստանում իշխանության գլուխ անցավ Սասանյան դինաստիան:

Այս գլխում է խոսում նաև քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնական հայտարարվելու և այդ գործում *Տրդատ III*-ի և Գրիգոր Լուսավորչի ունեցած դերի մասին:

Խորենացին խոսելով *Տրդատ III*-ի (298—330 թ. թ.) շինարարական աշխատանքների մասին, նշում է Գառնի ամրոցում նրա կատարած կառուցումները: *Տրդատը*, ասում է նա, պարիսպ է քաշել տալիս որձաքարերից, որոնք իրար հետ միացվում են երկաթե գամերով: Նա շինել է տալիս նաև տաճար («տուն հովանոց») «մահարձաններով և սքանչելի քանդակներով: Եվ այդ բոլորը էա նվիրում է իր քրոջը՝ Խոսրովադուխտին՝ իր հիշատակը գրելով հունարեն գրերով» (Խորենացի, II, 90):

Գառնիի տաճարի և Բերդի ավերակները կան և թվում է կասկածանք չպետք է լիներ Խորենացուց վերը բերված տեղեկության նկատմամբ: Սակայն գտնվեցի՞ն մարդիկ, որոնք կասկածանքի տակ առան Խորենացու այս տեղեկությունները. «Ենթե ճիշտ է Խորենացու տեղեկությունը, ապա հունարեն արձանագրությունը ինչո՞ւ չկա», — ասում էին նրանք:

Բայց ահա 1945 թ. հունիսի կեսերին ժողովրդական նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը և գյուղատնտես Տ. Դավթյանը Գառնիի գերեզմանատանը, պատահամբ գտան հունարեն այն արձանագրությունը, որը գրել է տվել Տրդատ Թագավորը, և որը մատնացույց է արել հորենացին։ Արձանագրության բովանդակությունն այնքան էր համապատասխանում հորենացու հաղորդած տեղեկություններին, որ ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանն ռադիոնախօրհով այն, որոշակի այն կարծիքը հայտնեց, որ «Պատմահայրն ինքն անձամբ եղել է Դառնիում, տեսել է ու կարդացել հունարեն արձանագրությունը»¹։

Հորենացու երրորդ գրքին հետևել է նրա նշանավոր «Ողբ-վերջաբան»-ը ուր նա համարձակ քննադատության տակ է առնում ավատական հասարակության անբուժելի արատները և ապականված բարքերը։

Իր «Ողբ»-ում, նա, ամենից առաջ, քննադատում է ժամանակակից հոգևորականներին։ Պատմահայրը գտնում է, որ նրանք «տխմար են, ինքնահավան... ոսկեսեր... և գայլեր դարձած իրենց հոտն են հոշոտում»։ Կրոնավորները «կեղծավոր են, ցուցամուլ և սնափառ», կղերականները «հրւարտ են», «դատարկ բաներով զբաղվող», «դա-

¹ Հ. Մանանդյան, «Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանմամբ», 1946, էջ 14։

տարկախոս, ծուլլ, արվեստը և ուսումը ատող, ւսուցող և կատակերգություն սիրող»:

Այնուհետև նա քննադատության է ենթարկում Վինվորակւններին, որոնք «անարի են, սնապարծ, գենքը ատող, ծուլլ, հեշտասեր, թուլամորթ և ավազակային բարքով ավարառու»:

Պատմահայրը առանց վարանելու քննադատում է նաև իր ժամանակի ֆեոդալական շահագործող աշխարհիկ խաւերին, առանձնապես իշխանների՝ մեղադրելով նրանց այն բանի մեջ, որ նրանք «խռովարար լին, գողերին գողակից, հափշտակող, լյաւտ, ագահ, թալանչի, երկիրն ավերող, աղետներէի սիրահաւ, և ստոր գործերի համակիր»:

Նա մեղկացնում, դատափետում է նաև դատաւորներին: «Դատաւորները,— գրում է նա,— ամուրդի են, ստախոս, խաբող, կաշառակեր, օրինաւանց, անհաստատ, դիմադարձ»:

Ֆեոդալական ծանր այն ժամանակաշրջանով, երբ ապրել ու գործել է խորենացին, չէր կարելի սպասել ավելի անաշու, ավելի համարձակ քննադատություն, քան այդ արել է Պատմահայրը:

Ճ դարի պատմիչ Թովմա Արծրունու մի տեղեկութիւնից երևում է, որ խորենացին ունեցել է նաև շորթորդ գիրք, որը պարունակել է երրորդ գրքի շարունակութիւնը մինչև բյուզանդական Զենոն կայսրը (474—491 թթ): Դժբախտաբար, խորենացու այդ գիրքը մեզ չի հասել և մենք այժմ նրա մասին ոչինչ ասել չենք կարող: Հայագետ-

Ներքից ոմանք գտնում են, որ խորենացին չորրորդ
գիրք չի ունեցել, և Թովմա Արծրունու տեղեկու-
թյունը թյուրիմացության արդյունք է: Մենք հա-
կառակ կարծիք ենք պաշտպանում, ենթադրում
ենք, որ խորենացին, իրոք, ունեցել է չորրորդ
գիրք, որը կորել է: Մտրենացու նման զգայուն
սիրտ ունեցող մատենագիրը, որն ապրել է V դարի
ազատագրական շարժումների փոթորկոտ շրջա-
նում, անհնարին է, որ գրի չառներ իր ժամանակի
լրագրությունները և լռությամբ անցներ նրա
վրայով: Բացի այդ, ոչ մի հիմք չունենք չհավա-
սուելու Թովմա Արծրունուն, երբ նա հայտնում է,
թե անձամբ տեսել է այդ գիրքը:

ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՄՈՏ

Խորենացին հին հայկական առաջին հեղինակն
է, որ առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել
ժողովրդական բանահյուսության վրա, արժեքա-
վորել է նրանք և նրանցից որոշ նմուշներ բերել:
Ժողովրդական այդ ստեղծագործությունները հին
հեթանոսական ծագում ունեն. նրանք հյուսված
են եղել առանձին աստվածների, նահապետե-
րի և հերոսների շուրջը, և մեծ մասամբ, որպես
դուրսագնալիություններ, բերնից-բերան պատմու-
վելիս և կամ երգվելիս են եղել ժողովրդի մեջ:
Նրանք հայտնի են եղել՝ «Երգ վիպասանից», «Երգ

թուելեաց», «Բանք», «Զրույցք» և այլ անուններով: Պատմահայրն իր բերած ժողովրդական դյուցազներգությունները լսել և գրի է առել Գողթաճ երգիչներից, որոնք բամբիռներով նվագելիս են եղել և երգել:

Պատմահայրը ժողովրդական այս ստեղծագործությունների վրա ուշադրություն է դարձրել այն նկատառումով, որ համոզված է եղել թե ժողովրդի մեջ պատմվող այդ առասպելները ստեղծվել են պատմական իրողությունների շուրջը, միայն թե առասպելների հետ խառնվելով՝ գունազարդվել են: Նրա կարծիքով, անհրաժեշտ է ուշադիր քննությամբ բացահայտել պատմական իրողությունները: Առասպելների մեջ «այլաբանորեն ճշմարտություններ են թարգմանված»: Նա այս կարծիքն է ունեցել ո՛չ միայն հայկական, այլև հունական առասպելների մասին. «Հունական պերճ և գրավիչ առասպելները,— գրում է նա,— իրենց մեջ այլաբանորեն թաքցրած ունեն ճշմարիտ իրողություններ» (Խորենացի, II, 50):

Խորենացին հետևել է Եվհեմիդյան փիլիսոփայական այն ուսմունքին, ըստ որի պաշտվող հեթանոսական աստվածները ո՛չ թե իրապես աստվածներ են եղել, այլ սովորական մարդիկ, միայն թե իրենց արտակարգ ուժի և ընդունակության շնորհիվ աչքի են ընկել և ժողովրդի կողմից աստվածացվել: Այդ ըմբռնումով, նա հեթանոսական յոթերորդ երկնքից աշխատել է գետին

իջնել և սովորական մարդկային կերպարանք տալ հին հայկական մի շարք աստվածների: Այդպիսիներից են՝ Հայկը, Բելը, Արամը, Արան, Աժդահակը և ուրիշները:

Խորենացու բերած ժողովրդական զրույցներից ամենից ուշագրավը Հայկ Նահապետի շուրջը հյուսված դուցազնավեպն է, որը նա օգտվել է Մար Աբաս Կատինայից: Զրույցը բերել է Պատմահայրը պարզաբանելու՝ թե ե՛րբ և ինչպես է առաջացել հայ ժողովուրդը, ո՛վ է եղել նրա նախահայրը:

Խորենացու բերած այդ գողտրիկ զրույցը ըսկըսվում է Հայկ Նահապետի անձնավորության, նրա անձնական բարեմասնությունների նկարագրությամբ: Ժողովուրդն իր հորինած զրույցի մեջ աշխատել է, որպեսզի իր նահապետը լինի քաջ, ուժեղ և արտաքինից գեղեցիկ. «(Հայկը) գեղապատշաճ (գեղեցիկ կազմվածքով), անձնյա (բարձրահասակ), խայտակն (անուշ նայվածքով) և հաստաբազուկ» մի անձնավորություն էր՝ «հսկաների մեջ քաջ և երևելի» (Խորենացի, I, 10):

Կենցաղային շատ ուշագրավ տեղեկություններ է պարռճակում Խորենացու բերած ժողովրդական մի այլ զրույց, որը հյուսված է Արտաշես I թագավորի շուրջը: Նրա բովանդակությունը հետևյալն է. Հայաստանի հյուսիսից խուժում են ալանները: Արտաշեսն իր զորքով դուրս է գալիս նրանց դեմ, կովում նրանց հետ, գերի վերցնում ալանա-

կան թագավորի որդուն՝ դուրս քշում ալաններին
Քուռ գետի մյուս ափը: Ալանները պատգամավոր
են ուղարկում Արտաշեսի մոտ, խաղաղություն
առաջարկում և խնդրում բաց թողնել գերի թա-
գավորի որդուն՝ խոստաճալով տալ նրա փրկա-
գինը: Արտաշեսը հրաժարվում է բաց թողնել իր
գերուն: Այդ ժամանակ գետի ափին է մոտենում
սլանական թագավորի դուստրը՝ Սաթենիկը և
թարգմանիչների միջոցով ասում հետևյալը.

«Քեզ եմ ասում քաջարի Արտաշես,
Որ հաղթեցիր ալանների ազգին քաջ,
Եկ լսիր սլանական գեղաշյա աղջկա խոսքը
Տուր երիտասարդ (եղբորս):
Դյուցազնին վայել չէ քենակալություն անել,
Դյուցազնիների զարմի շառավիղը ջնջել,
Կամ ստրկական ծառայության մեջ պահել,
Ու երկու ժողովուրդների միջև
Հավիտենական թշնամություն ստեղծել»

(Խորենացի, II, 50):

Արտաշեսը երբ տեսնում է Սաթենիկին, հա-
վանում է նրան, մարդ է ուղարկում սլանական
թագավորի մոտ և խնդրում նրա աղջկա ձեռքը:
Ալանների թագավորը պատասխանում է.

«Ո՞րտեղից կտա քաջ Արտաշեսը
Հազար-հազարներ և բյուր-բյուրեր
Ալանների արքայազն օրիորդի համար»:

Հսելով մերժողական այդ պատասխանը, Արտաշեսն անմիջապես անցնում է գետը, ոսկեօղ պարանը գցում է օրիորդի մեջքը և փախցնում նրան.

«Հեծավ քաջ Արտաշես արյան գեղեցիկ սև ձին,
նվ հանելով ոսկեօղ շիկավոկ պարանը,
Սրաթև անցավ գետը, որպես արծիվ:
նվ գցեց շիկավոկ ոսկեօղ պարանը,
Գցեց մեջքը ալանական օրիորդի:
նվ շատ ցավեցրեց մեջքը փափուկ օրիորդի՝
Արագ հասցնելով իր բանակը» (Խորենացի, II, 50):

Պատմահայրը խոսելով Արտաշեսի և Սաթենիկի ամուսնության մասին, բերում է նաև ժողովրդական զրույցն այն մասին, որ՝

«Ոսկի էր տեղում Արտաշեսի փեսայության ժամանակ:

Մարգարիտ էր տեղում Սաթենիկի հարսնության ժամանակ» (Խորենացի, II, 50):

Պատմահայրը գտնում է, որ բերված առասպելի մեջ «ճշմարիտն այն է», որ ալանների մոտ սովորություն է եղել աղջկա համար գլխուսկին տալ, իսկ ինչ վերաբերում է ոսկի և մարգարիտ տեղալուն, ապա «մեր թագավորների սովորությունն է եղել հարսանիքի ժամանակ, տահարի դռան առջև դրամ հանել և ցրիվ տալ» (Խորենացի, II, 50):

Հին հայկական բանահյուսության գեղեցիկ նմուշ է հաճախսանում Հեթանոսական Հայաստանում ամենից շատ սիրված և մեծարված աստ-

վածներից մեկի՝ Վահագնի ծնունդը, որը Խորենացին լսել է գուսաններից: «Այս (առասպելը),— գրում է նա,— որոշ մարդիկ նվագով երգում էին, որը մենք մեր ականջով ենք լսել»:

Ըստ հեթանոսական այդ առասպելի, երկինքը և երկիրը ծննդյան ցավով էին բռնված, ծննդյան ցավով էր բռնված նաև ծովում բուսած կարմիր եղեգնիկը: Եղեգնի փողից սկսում է ծուխ բարձրանալ, հետո ծուխը փոխվում է բոցի և բոցի մեջ ծնվում է, դուրս է գալիս խարտյաշ մի մանուկ, որը կրակե մազեր է ունենում, իսկ աչքերը՝ զույգ արեգակներ: Բերում ենք առասպելը գրաբարով.

«Երկնէր երկին,

Երկնէր երկիր,

Երկնէր և ծովն ծիրանի.

Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ.

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,

Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,

Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ.

Նա հուր հեր ունէր,

Ապա թէ բոց ունէր մօրուս,

Աշկունքն էին արեգակունք» (Խորենացի, I, 31):

Վահագնը հեթանոսական Հայաստանում պատերազմի, քաջության, անվեհերության աստվածն էր: Ամեն անգամ պատերազմի գնալիս նրան էին աղոթում հաջողության համար, նրա իրավասությանն էին պատկանում նաև կայծակը, ամպրոպը և բնական տարերքը: Վահագնի մեհյանը գտնը-

վում էր Աշտիշատում՝ Անահիտ և Աստղիկ դիցուհիների կողքին:

Վահագնի այս առասպելի կապակցությամբ պետք է ասենք, որ հեթանոսական կրոնը ընդհանրապես մարտական կրոն է հանդիսացել: Հայ ժողովուրդն իր ստեղծած աստվածներին և աստվածուհիներին օժտել է բացառիկ խիզախությամբ և քաջությամբ: Հստ VII դարի հայ գիտնական Անանիա Շիրակցու բերած մի ավանդության, Վահագն աստվածը, ձմռան մի ցուրտ գիշեր, գնում է Ասորեստան, գողանում է ասորական Բարշամ աստծու հարդը և երկնքով գալիս՝ թափում երկնակամարում: Եվ ծիր կաթինը, ըստ այդ առասպելի, Վահագնի՝ երկնքում թափած հարդն է, որ փայլում է երկնքում և «հարդագողի ճանապարհ» է կոչվում:

Ժողովրդական ավանդության թանկագին նմուշ է Պատմահոր՝ Արտավազդի մասին բերած զրույցը, որը վերցրել է դարձյալ Գողթան երգիչներից: Արտավազդի հորը՝ Արտաշեսին, թաղելիս, հրակայական ծախսեր են արվում, նրա հետ թաղում են ահագին հարստություն՝ ոսկի, թանկագին քարեր և այլն: Որդին՝ Արտավազդը, տեսնելով այդ ամենը, վրդովվում և իր հոր գերեզմանի առաջ ասում է. «Դու զնացիր և ողջ երկիրը քեզ հետ սարար, ավերակների վրա ես ի՞նչպես թագավորեմ»: Այդ արտահայտության համար իբր թե հայրն անիծում է որդուն.

«Երբ դու որսի փնաս Ազատ Մասիսը, թող քեզ բռնեն քաջքերը, տանեն վեր դեպի ազատ Մասիսը, այնտեղ պահեն և լույս շտեմենա դու այսուհետ»:

Խորենացին բերում է իր ժամանակակիցների կարծիքը. «Ծերունիները սրա մասին խոսում են,— գրում է նա,— որ (Արտավազդը) մեկուսացված է մի այրում՝ կապված երկաթե շղթայով: Երկու շներ մշտապես կրծում են նրա շղթաները. նա աշխատում է դուրս գալ և կործանել աշխարհը, իսկ դարբինների կռանների ձայնից, ասում են, լուծեղանում են նրա կապանքները: Այդ պատճառով մեր ժամանակներում դարբիններից շատերը, հետևելով այդ առասպելին, կիրակի օրը երեք կամ չորս անգամ խփում են սալին, որպեսզի ուժեղանան Արտավազդի շղթաները» (Խորենացի, II, 61):

Պատմահայրը Արտավազդի բնութագրման կապակցությամբ բերում է նաև գուսանների այն պատմածը, որ «Վիշապազունները գողացել են մանուկ Արտավազդին և նրա փոխարեն դե դրել առեղը» (Խորենացի, II, 61):

Այս բոլոր զրույցները բերելուց հետո, Խորենացին իր կողմից ավելացնում է, որ դրանք բոլորը հերյուրված առասպելներ են և «Ինձ ճշմարտացի է թվում այն վկայությունը, որ (Արտավազդը) ծննդյան օրից անզուսպ է եղել, այդ

էլ նրա մահվան պատճառն է դարձել» (Խորենացի, 11, 61),

Հետաքրքիր ժողովրդական զրույցներ են բերված նաև Վարդգես Մանուկի, Տորք Անգեղի, Բյուրասպ Աժդահակի, Երվանդի, Սաթենիկի, Սանատրուկի և ուրիշների մասին, որոնց վրա մենք հնարավորութուն չունենք կանգ առնելու:

Նախաքրիստոնեական այս առասպելները չընդհատված գոհարներ են հայ ժողովրդական ստեղծագործությունների, որի համար, անշուշտ, մենք պարտական ենք Պատմահորը: Խորենացին եթե իր պատմության մեջ ուրիշ ոչ մի բանի մասին չգրեր և բերեր միայն այս առասպելները, դարձյալ մենք երախտագիտությամբ կգնահատեինք Պատմահոր մատուցած մեծ ծառայությունը:

ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Խորենացին, ինչպես սրղեն ասացինք, պատմական դեպքերի պասսիվ, անտարբեր աբձանագրող չի հղել, այլ ոմնեցիլ է իր որոշակի վերաբերմունքն, այս կամ այն անձնավորության կամ իրադարձության նկատմամբ: Նա իր նկարագրած իրադարձությունների հետ կապված է հղել ամբողջ սրտով, մտքով և էությամբ:

Անցյալի նկարագրությունն անելը պատմահոր համար ինքնանպատակ չի հղել. նա անցյալը նկարագրել է ներկան հասկանալու համար: Այդ նկատառումներով էլ նա աշխատում էր իր բերած

պատմական փաստերը վերլուծության ենթարկել, փորձում էր բացահայտել նրանց էությունը, կամենում է ցույց տալ հասարակական, քաղաքական, եկեղեցական և կուլտուրական գործիչների ճիշտ կամ հոռի ընթացքը, որպեսզի դրանով կարողանա ճիշտ կողմնորոշել գալիք սերնդին:

Պատմահոր նպատակը եղել է այն, որ իր գրած պատմությունն ուսուցողական արժեք ունենա, դաստիարակիչ դասընթաց դառնա գալիք սերնդի համար, ուստի և նա պատմական ամեն մի դեպքի մասին խոսելիս, միշտ նայում էր դեպի առաջ, դեպի գալիքը և իր բերած ուսանելի օրինակներով աշխատում է ընթերցողներին համակել առողջ, անխարդախ հայրենասիրությամբ:

Խորենացու այդ մտտեցումը լիովին մեզ հասկանալի կդառնա, եթե հիշենք, որ պատմահայրը V դարի հայ այն մտավորականներից էր, որոնք իրենց աչքերով տեսել էին հայ պետականության կորուստը. օտարի տիրապետության հաստատվելը հայրենի երկրում, և չէին կարողանում հաշտվել ստեղծված այդ իրադրության հետ: Ազատության համար մաքառող V դարի հայ հայրենասերների այդ սերունդն էր, որ գերմարդկային ճիւղեր էր թափում՝ վերականգնելու հայրենի երկրի ազատությունը և քաղաքական անկախությունը:

Պատմահայրն իր «Ողբ»-ում վշտաբեկ սրտով է արձանագրել օտար տիրակալության հաստատվելը հայրենիքում. «Տեքսպետում են խստասիրտ

և դաժան թագավորներ,— գրում է նա,—որոշք ծանր, անտանելի բեռ են դնում ժողովուրդների վրա և անիրագործելի հրամաններ տալիս» (Խորենացի, III, 68)։

Պատմահայրը խոսում է հայ քաղաքական անկախությունը կորցրած շրջանի մասին, որին ականատես է եղել ինքը, և փորձում է այդ շրջանը համեմատության մեջ դնել Հայաստանի երբեմնի քաղաքական անկախության շրջանի հետ, այսինքն, այն շրջանի հետ, երբ կառավարում էին, իր խոսքերով ասած՝ «բնիկ, արյունակից և հարազատ» մարդիկ։ Նա հաճույքով հիշում է անցյալը, ապա բաց է անում իր ցավոտ սիրտը և հայտարարում, որ ինքը կուզենար ապրած լինել Հայաստանի ազատ, անկախ այդ շրջանում և չտեսնել օտարի լուծը ծանրացած հայ ժողովրդի ուսերին (Խորենացի, I, 22)։

Խորենացին դառնությունք է խոսում իր ապրած ժամանակների մասին. «Հայ ժողովրդի վրա տիրություն են անում օտարերկրյա նվաճողները,— վշտացած գրում է նա,— վերակացուները անկարեկից են, անողորմ։ Սիրելիք թշնամիներ են դառել իրար նկատմամբ։ Ամեն կողմից անվերջ ավազակներ են խուժում։ Ավերվում է երկիրը և հափրշտակվում գույքը։ Ձերբակալվում են ղեկավարները և բանտ նետվում ականավոր մարդիկ։ Օտարության են քշվում ազատները և անթիվ նեղություններ է պատճառվում ռամիկներին։ Գրավ-

վում են քաղաքները և քանդվում ամրոցները, ավերվում են ավանները և հրդեհվում շենքերը» (Խորենացի, III, 68): Նրա լավագույն երազանքն էր, որ հայ ժողովուրդն ազատագրվի օտարերկրյա լծից և վերականգնի իր կորցրած պետականությունը:

Խորենացու համար չկա ավելի սրբազան, ավելի նվիրական զգացում, քան ազատությունն ու անկախությունը: Նա հայ ժողովրդին, պատմության իր ամենից սիրած հերոսներին, աշխատում է օժտել առաքինի այդ բարեմասնություններով:

Նրա մոտ ազատության, անկախության և քաջության օրինակելի մարմնացումն է հայ ժողովրդի նահապետը՝ Հայկը: Պատմահայրը հաճույքով է բերում ժողովրդական այդ զրույցը: Հայկ նահապետը ապրում է միջագետքում: Այստեղ իշխում է բռնակալ Բել Նեբրովթը, որն իր երկրի բնակիչներին պահանջում է ո՛չ միայն հնազանդվել, այլև պաշտել իրեն իբրև աստծու: Բոլորը կատարում են նրա պահանջը, բացի ազատասեր Հայկ Նահապետից, որը չի ցանկանում ապրել բռնության տակ, ուստի հավաքում է իր քարեկամներին ու հարազատներին, գաղթում դեպի հյուսիս և հաստատվում Հայաստանի Հարթ գավառում: Բելը երբ իմանում է Հայկի միջագետքից հեռանալը, մարդ է ուղարկում նրա մոտ և ետ կանչում նրան. «Դու բնակություն ես հաստա-

տել,— ասում է նա,— ցուրտ սառնամանիքում, մեղմացրու քո հպարտ բարքի կոպտությունը, հնազանդվիր ինձ և եկ ապրիր իմ երկրի այն մասում, ուր հաճելի է քեզ»։ Հայկը գերադասելով ցուրտ երկրում ապրելը, բայց՝ ազատ, կտրակա-նապես մերժում է Բելի առաջարկը։ Վերջինս հա-վաքում է իր մեծաթիվ զորքը և գալիս Հայկի վրա կռիվ։ Հայկը հավաքում է յուրայիններին՝ թվով քիչ, բայց քաջ, դիմագրավելու թշնամուն։

Հակառակորդներն իրար են հանդիպում Վանա լճի հարավում գտնվող մի դաշտավայրում։ Ծա-կատամարտից առաջ Հայկը հավաքում է իր մոտիկ մարդկանց և հայտարարում իր անհողդողդ կամքը նրանց. «Կամ մենք պիտի կոտորվենք, և մեր զավակները Բելի ծառայության տակ ընկնեն, և կամ պիտի ցույց տանք մեր բազկի զորու-թյունը, ցրենք նրա հորդան և հաղթանակը շահենք» (Խորենացի, I, 11)։ Ծակատամարտի թեժ պահին Հայկը ճանաչում է Բելին, որը գլխին դրած ուներ սաղավարտ, իսկ կուրծքը զրահով էր ծածկված։ Նա մոտենում է Բելին և իր «լայնալիճ աղեղից» բաց է թողնում սլաքը դեպի ախոյանի կուրծքը աչնախի ուժգնությամբ, որ ծակում է զրահը և մեխվում Բելի կուրծքը։ Հսկան վայր է ընկնում, իսկ զորքը փախչում։ Հայկը շահում է ճակատա-մարտը։ Հայկն իր քաջերի սխրագործությունները հավերժացնելու համար իր տարած հաղթանակի դաշտավայրում ավան է կառուցում և կոչում

«Հայք», գավառը կոչում է «Հայոց Զոր», Բելի
ընկած տեղը՝ «Գերեզմանք», «իսկ մեր երկիրը
Նախահոր՝ Հայկի անունով կոչվում է Հայք» (Խո-
րենացի, I, 11)։

Խորենացին իր «Պատմության» մեջ բացառիկ
գովեստով է խոսում մյուս հայ նահապետի՝ Ա-
րամի մասին։ Պատմահայրը գովում է առանձնա-
պես Արամին այն բանի համար, որ նա խոշոր
աշխատանք է կատարել հայ մանրատված իշխա-
նությունները միավորելու և Հայաստանի սահման-
ները քաջաբար պաշտպանելու համար։ Նա իր
սիրած այդ հերոսին հետևյալ բնութագրությունն
է տվել։ «Սա (Արամը—Ա. Ա.) աշխատասիր և հայ-
րենասեր անձնավորություն էր, լավ էր համարում
մեռնել հայրենիքի համար, քան թե տեսնել, որ
օտարները ոտնակոխ են անում հայրենիքի սահ-
մանները և տիրություն անում իր արյունակից
հարազատների վրա» (Խորենացի, I, 13)։ Պատ-
մահոր համոզմամբ, այն բոլոր գահակալները,
որոնք նպաստում են ժողովրդի քաղաքական, տրն-
տեսական և կուլտուրական առաջադիմությանը,
նրանք «անմահ հիշատակ են թողնում իրենց հա-
ւոր», նրանք մահանալուց հետո ևս «շարունա-
կում են ապրել»։ Նրանք «մահկանացու ծնվում են,
բայց անմահանում են»։ Հակառակը, բոլոր այն
թագավորները և իշխանները, ովքեր կարեկից չեն
ժողովրդի նկատմամբ, իրենց ժամանակն անց են
կացնում ցոփ, շվայտ կյանքով, դրանք հասարա-

կության պորտաբույծ-տարրերն են, նրա անբու-
ժելի արատները:

Խորենացին փառաբանում, երկինք է բարձրաց-
նում հայ ժողովրդի պատմության այն գահակալ-
ներին, որոնք օգտակար գործ են կատարել պե-
տության ամրացման և հայրենիքի համար: Պատ-
մահոր համար անցյալի հայ գահակալներից ա-
ռանձնապես օրինակելի տիպար է հանդիսացել
Տիգրան Մեծը¹, քանի որ նա ստեղծել է միասնա-
կան ուժեղ պետություն, կազմակերպել է մարտու-
նակ բանակ, սանձել է տեղի կենտրոնախույս նա-
խարարներին՝ պայմաններ է ստեղծել երկրի հա-
րստության մեծացման համար: Պատմահայրը
Տիգրանին ներկայացնում է հետևյալ գովասանա-
կան խոսքերով. «Ինչպես որ ինձ՝ պատմա-
դրողիս համար քաջահայտ է և սիրելի պատմիչ
բնիկ և առաջին Տիգրանի ու նրա գործունեության
մասին՝ բերելով Տիգրան Երվանդյանի մասին ինձ
հայտնի զրույցները, այնպես և քեզ՝ ընթերցողիդ
համար սիրելի պիտի լինի ծանոթանալ այդ մար-
դու գործունեության և պատմության հետ: Ինձ
համար հաճելի է, որպես քաջերի, մատնացույց ա-
նել Հայկին, Արամին և Տիգրանին, որովհետև քա-
ջերի սերնդից քաջեր են ծնվում, իսկ նրանց միջև
եղածներին ով ինչպես ուզում է թող որակի» (I, 31)

¹ Խորենացին Տիգրան Մեծին (այսինքն՝ Տիգրան 2-րդին)
փոթում է Երվանդյան Տիգրանի հետ:

Ապա՝ ոգևորված իր հերոսով, անվերապահ նշում է, որ իր համար «սիրելի է թե՛ ինքը (Տիգրանը) և թե իր ժամանակը» (Խորենացի, I, 24)։

Խորենացին իր պատմության մեջ ընդհակառակը, պարսվաճքի է ենթարկում այն գահակալներին, որոնք օգտակար գործ չեն կատարել իրենց պետության և ժողովրդի համար։ Այսպես, նա Տիգրանի որդուն, Արտավազդ II-ին, մեղադրելով որկրամոլության մեջ, նրան տալիս է հետևյալ բացասական բնութագրությունը։ «(Արտավազդը) անփուլթ լինելով դեպի իմաստությունը, քաջությունը և բարի հիշատակ՝ թողնելը, իրապես ծառա՝ ըստրուկ էր դառել իր որովայնին և մեծացնում էր աղբանոցները»։ Պատմահայրը խորին վշտով նկատում է, որ Անտոնիոսը կարողացել է պարտության մատնել և գերի վարել նրան այն պատճառով, որ նա շնորհք չի ունեցել կազմակերպելու իր անվտանգությունը (Խորենացի, II, 22)։

Նման բացասական բնութագիր է տվել Պատմահայրը նաև Տիգրանի եղբայր Տիգրան վերջինին. «Սա, — հեգնանքով և հակիրճ գրում է Խորենացին, — մեռավ 42 տարի թագավորելուց հետո. հիշարժան ոչ մի քաջություն ցույց չտվեց. միայն թե՛ հույն մի աղջկա կողմից բանտարկվեցավ» (Խորենացի, II, 64)։

Պատմահայրը սարսափելի ատելությամբ է լցված դեպի հայրենիքի դավաճանները։ Նրա այլ ատելությունը ցայտուն կերպով դրսևորված է Մե-

րութանի դավաճանական գործերը պատմելիս: Ըստ
նրա բնութագրության, Մերութանը փառասեր
անձնավորություն է եղել: Հայաստանի թագավոր
լինելու տենչով տարված, խեղկատակ գործիք է
դառնում պարսկական Շապուհ թագավորի ձեռ-
քում և պարսկական զորքեր վերցրած գալիս է
Հայաստան, ավերում երկիրը, կոտորում բնակչու-
թյանը: Բայց հայ հայրենասերներին հաջողվում է
Զիրավի ճակատամարտում վերջապես բռնել այդ
«չար և անբարիշտ» իշխանին և պատշաճ ձևով
դատել նրան: Հայ զինվորականները խարույկ են
անում, կեռ օդ դարձրած շամփուրը կարմրացնում
և իբրև պսակ դնում Մերութանի գլխին ասե-
լով. «Քեղ թագավոր ենք պսակում, Մերութան,
որոհետև դու հայաստանի թագավոր էիր ուզում
լինել. «Եվ այսպես շանսատակ եղավ չարը»,—
հայրենիքի դավաճանի նկատմամբ զայրալից խոս-
քերով վերջացնում է Պատմահայրը Մերութանի
տհաճ պատմությունը (Խորենացի, III, 37):

Ցանկանալով հայ պետականության գլխին
տեսնել ֆեոդալական ուժեղ միապետի, իսկ հայ
նախարարներին՝ այդ միապետին հլու-հնազանդ
գործակցության մեջ, նա միաժամանակ կամենում
է, որ ժողովուրդը, աշխատավոր մասսան, հլու
հպատակ լինի: Միջդասակարգային այդ համե-
րաշխությունը Պատմահայրը որոշակի քարոզում է
իր «Ողբ»-ի մեջ: Հասարակության մի շարք խավե-
րի քննադատելուց հետո, նա անդրադարձել է

նաև աշխատավոր ժողովրդին հեռւյալ խոսքերով, թողովուրդը գոռոզ է, անկարգապահ, մեծախոս, անվաստակ, հրդեհող և ծառայութիւնից փախչող»:

Խորենացին, իհարկե, իր ժամանակի մարդն է և լիովին բաժանում է իշխող ավատական այն գաղափարախոսութիւնը, որի ականավոր ներկայացուցիչն է նաև ինքը: Նա ցանկանում էր, որ աշխատավոր ժողովուրդը անխոս ծառայի իր տերերին և չապստամբվի նրա դեմ:

Պատմահայրն ընդունում է հասարակութեան տարբեր խավերի և ֆեոդալական հերարխիկ աստիճանակարգութեան օրինականութիւնը: Նա նույնիսկ տարբերութիւններ է տեսնում քաղաքի և գյուղի բնակչութեան մեջ և աշխատում պատմականորեն հիմնավորել այդ: Այսպես, նա վկայում է, որ իբր Վաղարշակը կարգադրած է եղել, որ քաղաքի բնակչութեանն ավելի արտոնված լինի, քան գյուղականը. «Գյուղացիները պարտավոր են հարգել քաղաքացիներին այնպես, ինչպես հարգում են իրենց իշխաններին... իսկ քաղաքացիները պարտավոր են շատ չպարծենալ գյուղացիների մօտ, այլ նրանց հետ վարվել եղբայրաբար» (Խորենացի, II, 8):

Խորենացին, սակայն, հլու կամակատար չէր իշխող ֆեոդալների առջև: Նա նման չէր տոհմական այն պատմիչներին, որոնք հաճախ, իշխաններին դուր գալու համար, գունազարդում են նրանց

պատմութիւնը: Խորենացու՝ իր մեկենասին ուղարկած նամակներից երևում է, որ նա իր արժանապատվութիւնը հարգող անձնավորութուն է եղել և երբեք չի ցանկացել շողոքորթել, ստորանալ իր սյատվիրատուի առաջ: Այսպես, օրինակ, պատվիրատուն դիմում է Խորենացուն և առաջարկում Պատմութեան մեջ զետեղել պարսկական ավանդութիւն՝ Բյուրասպ Աժդահակի մասին: Նրա այդ ցանկութիւնը դուր չի գալիս Խորենացուն, յետի նա իր պատվիրատուին հանդիմանում է հետևյալ խոսքերով. «Ի՞նչ կարիք ունես դու այդպիսի սուտ առասպելների, ի՞նչ պետք են քեզ այսպիսի անմիտ և անհանճար պատմութիւններ: Քո այդ ցանկութիւնը մենք վերագրում ենք քո երիտասարդութեանդ, քո տհասութեանդ ու խակութեանդ» (Խորենացի, Առաջին գիրք, հավելված): Մի այլ կապակցութեամբ ցանկանալով հասկացնել իր մեկենասին, որ ինքն այն հաճոյակատար մարդկանցից չէ, որ իշխաններին բարձր է համարում հասարակութեան մյուս խավերից, գրում է. «Եւ քեզ մարդ եմ համարում կարեկցութեամբ մեզ հավասար, և ոչ թե ինչպես բանաստեղծներն են ասում՝ աստվածների մերձավոր ազգական և արյունակից իշխան» (Խորենացի, III, 55):

Խորենացին ջերմ հայրենասեր էր: Նա երապում էր, որ իր սիրելի, իր նվիրական հայրենիքը լինի ազատ, հզոր և բարգաւաճ: Նա ցանկանում էր իր հարազատ ժողովրդին տեսնել քաջարի,

հարգացած և առաքինի: Եվ իր այդ ցանկությունը նա կարմիր թելի պարզությամբ անց է կացնում իր շարադրած ողջ պատմության միջով:

Խորենացու հայրենասիրությունը, սակայն, սղնիվ, զգաստ հայրենասիրություն է, նա հիվանդոտ երանգներ չունի և չի փոխվում հայրենամոլության (շովինիզմի): Նա այն հեղինակներից չէ, որոնք Հայաստանն աշխարհի կենտրոնում են դնում, իսկ հայ ժողովրդին վեր դասում իր հարևաններից: Պատմահոր արձանի պատվանդանի վրա ոսկե տառերով պիտի փորագրել նրա շափավորված, ողջամիտ այն բնութագրությունը, որ տալիս էր իր հարազատ հայ ժողովրդին. «Թեպետև մենք փոքրիկ երկիր ունենք («Մենք իմք ածու փոքր») թվով քիչ ենք, ուժով՝ թույլ և օտարների կողմից հաճախ նվաճված, սակայն մեզ մոտ ևս գործվել են բազմաթիվ քաջագործություններ, որոնք արժանի են գրավոր հիշատակության» (Խորենացի, I, 3):

Խորենացին հայ այն պատմիչներից չէ, որ իր հայրենի երկրում եղած վատը ևս վարդապույն է տեսնում և աչք փակում ճրա հանդեպ: Ընդհակառակը, նա ո՛չ միայն չի թաքցնում անդուրեկան այն ամենը, ինչ իրեն վատ է թվում, այլ համարձակ մերկացնում է հասարակական արատները, խարազանում ապականված բարքերը: Պատմահոր սկզբունքային բարձրության, նրա անխարդախ հայրենասիրության և ժողովրդասիրության մասին

է վկայում այն անաշառ քննադատությունը, որ նա արել է իր «Ողբ»-ում, իր ժամանակի հայ ավատական հասարկության ընդերքում բույն դրած արատների նկատմամբ:

Եվ վերջապես, Պատմահայրը ցանկանում է, որ հայ ժողովուրդը գտնվի առաջագիծ, զարգացած ժողովուրդների շարքում, սիրի ու հովանավորի գիտությունը և արվեստը: Նա աշխատում է ապացուցել, որ հայ ժողովուրդն իր պատմության հնագույն շրջանում զարգացած, կուլտուրական ժողովուրդ է եղել, սիրել է գիտությունն ու արվեստը, սակայն հետագայում, անուսումնասիր և ապիրատ ղեկավարների մեղքով, անփույթ է զրտնվել գիտությունների նկատմամբ և հետադիմել:

Խորենացին գովաբանում է Արտաշես Թագավորին այն բանի համար, որ նա իր բարենորոգությունների ժամանակ ուշադրություն է դարձրել զիտություններին և զարկ տվել առաջագիծ զբաղմունքների զարգացմանը, կազմակերպել է լճերի վրա նավագնացությունը և նպաստել ձկնորսության ու հողագործության զարգացմանը:

Գիտության և արվեստ սիրող տիպար ժողովուրդ է նա համարում հույն ժողովրդին, որի նշանավոր մարդիկ գրել են իրենց ժողովրդի պատմությունը և բացառիկ ուշադրություն դարձրել գիտությունների զարգացման վրա:

Սակայն հույն գիտնականները ըստ Խորենացու, ո՛չ միայն հավաքել և խնամքով պահում են

իրենց ունեցած մատենագրությունը, այլև ավագ-
գի թագավորական և մեհյանական դիվաններից
թարգմանել են աչքի ընկնող հեղինակների աշ-
խատությունները:

Պատմահայրը, ընդհանրապես, հունական ա-
ռաջադեմ գիտության և կուլտուրայի երկրպագուն
է: Նա գովեստով է խոսում Պտղոմեոս Եղբայրա-
սերի (323—285 թթ. մ. թ. ա.) մասին, որը զար-
դացրել է գիտությունը Եգիպտոսում: Պատմահայ-
րը Հունաստանն անվանում է «գիտությունների
մայր կամ դայակ» (Խորենացի, I, 2) և ցանկա-
նում, որ իր հարազատ ժողովուրդը, գիտության և
արվեստի ասպարեզում, հետևի հույն լուսամիտ
ժողովրդին:

Պատմագիտական յուրաքանչյուր աղբյուրի
արժեքավորման կարևորագույն ցուցանիշներից
մեկը ժամանակագրությունն է: Ի՞նչ հայացք և
մոտեցում ունի Խորենացին ժամանակագրության
նկատմամբ:

Խորենացին առաջին հայ հեղինակն է, որ հայ
պատմագրության մեջ մտցրել է ժամանակագրու-
թյունը: Նրանից առաջ հանդես եկող հայ պատ-
միչներից ոչ մեկը (Ագաթանգեղոս, Փավստոս,
Կորյուն և այլն) ժամանակագրության վրա ուշա-
դրություն չեն դարձնում:

Խորենացին պատմական գիտության նկատ-
մամբ հաստատուն այն հայացքն է ունեցել, որ
առանց ժամանակագրության, ճշգրիտ պատմու-

թյուն լինել չի կարող» (Խորենացի, 11, 82): Հավատարիմ իր այս հայացքին, նա խոշոր աշխատանք է կատարել՝ սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ ուսումնասիրության հիման վրա կազմելու հայ ժողովրդի քաղաքական և եկեղեցական պատմության հաստատումն ժամանակագրությունը:

Խորենացին, ինչպես երևում է, նախ կազմել է հայ Արշակունի գահակալների 560 տարիների մի ցանկ՝ սկսած Վաղարշակ առաջինից մինչև Արշակունիների դինաստիայի անկումը (428 թ. մ. թ.) և հայ թագավորներին, ըստ իրենց գահակալության տարիների, հաջորդականությամբ դասավորել այդ ցանկի մեջ:

Խորենացու ժամանակ դեռ գործածության մեջ չէր հայկական թվականը, չէին գործածում նաև ուրիշ թվականներ, ուստի անհրաժեշտ էր, որ Խորենացին իր կազմած այդ ժամանակագրությունը համաձայնեցներ հարևան երկրներում գահակալող և ճանաչված թագավորների ժամանակագրությունների հետ: Այդ նպատակով Խորենացին իր առաջին և երկրորդ գրքերում կազմել է սինխրոնիկ (համադրական) ցանկ՝ զուգահեռ բերելով հայկական և պարթև-սասանյան թագավորների և հռոմեա-բյուզանդական կայսրների ժամանակագրությունը:

Պատմահոր մոտ, ինչպես երևում է, ժամանակագրական կարևոր հենակ է ծառայել Տրդատ III-ի գահակալության առաջին տարին. Մանրակրկիտ

հետազոտելով գտանք,— գրում է Խորենացի,— որ Տրդատը թագավորել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում» (Խորենացի, II, 82): Եվ քանի որ Պատմամահորը հայտնի էր, թե Տրդատից հետո ովքեր են գահակալել Հայաստանում և քանի տարի, ուստի դժվար չէր նրա համար ժամանակագրական իր ցանկի մեջ տեղադրել նրանց:

Խորենացու կազմած ժամանակագրական սինխրոնիկ այդ ցանկը առթերի չէ, մանավանդ նրա հնագույն մասը, որի համար Պատմամահորը չի ունեցել հավաստի աղբյուրներ: Խորենացու մոտ նկատվում են ժամանակագրական մի շարք անսինխրոնիզմներ: Բայց պետք է նկատել, որ ժամանակագրական այդ ցանկը որքան ավելի է մոտեցել հեղինակի ապրած ժամանակին, այնքան այն ավելի անսխալ է դառնում: Պարզված է օրինակ, որ Խորենացու ժամանակագրությունը 287—428 թվականների համար ամենից հավաստի ժամանակագրությունն է պարոմակում և այդ տվյալներն է, որ այժմ փոքրիկ սրբագրությամբ հիմք է ծառայում հայ ժողովրդի պատմության դասընթացների մեծ մասի համար:

Արևելագետների մեջ եղել են ռևոլյուցիոնարներ, որոնք Խորենացու սինխրոնիկ ցուցակում կասկածանքի տակ են առել պարթևական թագավորների ժամանակագրությունը: Սակայն գերմանացի գիտնական Գութշմիտը, համեմատական ուսումնասիրության ենթարկելով պարթևական

գրամների և օժանդակ պատմական այլ նյութերի տվյալները, ապացուցել է, որ Խորենացու բերած «Պարթևական թագավորների մահվան տարիները՝ ճշգրիտ համապատասխանում են ժամանակակից կլասիկ հեղինակների տվյալներին»:

Խորենացին իր պատմությունը շարադրել է գրական գեղեցիկ ոճով և ճոխ պատկերներով: Խորենացու Պատմության մեջ կան աֆայիսի հատվածներ, որոնք գեղարվեստական գրականության սքանչելի նմուշներ են: Բերենք, օրինակ, Երվանդակերտ քաղաքի նկարագրությունը. «Քաղցր է ինձ համար նաև պատմել Երվանդակերտի՝ այդ գեղեցիկ դաստակերտի մասին, որը կառուցել է ինքը Երվանդը գեղեցիկ և չքնաղ շինություններով: Նա մեծ հովտի կենտրոնը լցրել է բնակություն մը և հոյակապ շենքերով՝ լուսավոր, ինչպես աչքի բիրբը: Բնակավայրերի շուրջը նա ծաղկանոցներով և բուրաստաններով է շրջափակել, ինչպես բքի շուրջը՝ աչքի բուրբակն է: Բազմաթիվ բարդիները-կարծես խիտ և գեղեցիկ կոպեր լինեն: Նրա հյուսիսային կողմի կամարածև դիրքը, արդարև, նմանվում է գեղեցիկ կույսի բարձր հոնքերին: Հարավում հարթ դաշտերը մեզ հիշեցնում են ծնոտի գեղեցկությունը: Բերանի պես բացված գետը, իր ափերի բարձրություններով, նմանվում են երկու շրթունքներին: Այսպիսի գեղեցիկ դիրքով, նա կարծես թե, ինչ-որ բարձրադիր թագավորական հայացք ունենա: Արդարև պտղաբեր և թագավո-

րավայել դաստակերտ է Երվանդակերտը» (Խորենացի, II, 42)։

Խորենացու «Հայոց պատմութիւն»-ը աւեր հնութիւնից մեզ հասած սքանչելի հիշատակ է. միջնադարյան հայ մտքի հոյակապ մի կոթող։

Խորենացին հայ մատենագրութեան մեջ առաջին հեղինակն է, որ փորձել է իմաստավորել հայ ժողովրդի պատմական ուղին և գծել նրա հեռավոր հեռանկարները։ Իր իմացութեան սահմաններում նա փորձել է ցույց տալ, թե ո՛վ է եղել հայ ժողովուրդը, որտեղից է գալիս և ո՛ւր է գնում։

Պատմահայրը հսկայական դեր է կատարել հայ ժողովրդի ինքնաճանաչութեան և ինքնագիտակցութեան մշակման և ամրապնդման գործում։ Նա իր ջերմ և անխարդախ հայրենասիրութեամբ, իր կուռ և համոզեցուցիչ տրամաբանութեամբ, իր պատկերավոր և հստակ ոճով, իր հայացքներով կարողացել է համակել տասնյակ սերունդների. իշխել նրանց վրա և տանել իր հետեից։

Խորենացու «Հայոց պատմութիւն»-ը դրելուց հետո շատ փոթորիկներ են անցել նրա նվիրական Հայրենիքի վրայով։ Նրա սիրելի «ածու» (փոքր) ժողովուրդը շատ ծանր օրեր է ապրել և շատ արհավիրքներ ու ողբերգութեաններ տեսել։ Սակայն հայ ժողովուրդը երբեք չի հուսահատվել. ապրելու հաստատուն կամքով տոգորված. հերո-

սարար, նա դարեւ շարունակ մաքառել է քուօր տեսակի դժվարությունների դեմ աւ կարողացել գոյատևել և հասնել մեր ժամանակները:

Պատմահայրն իր աշխատության սկզբում խոսելով «Հայոց պատմության» շարադրանքի ընթացքում իր առջև ծառացած դժվարությունների մասին, խոստանում է անել ամեն ինչ, միայն թե գալիք սերունդները շնորհակալ լինեն իրենից... «...սկսայց, թէպէտ և ջանիւ,— գրում է նա,— միայն թէ շնորհակալ ոք մերոցս գտանիցի աշխատութեանցս» (Խորենացի, I, 3):

Պատմահոր այս խոսքերի մեջ տարակուսանքի ինչ-որ շեշտ կա, դառնության խոսք ֆեոդալական ծանր, հետամնաց իրականության դեմ. նրա իմաստն այն է, թե ինքը կանի ամեն ինչ, միայն թե գնահատույ մեկը լինի:

Իր այդ հոռետեսության համար Խորենացին, իհարկեւ, մեղք չունի: Ինչքան էլ նա հանճարեւ մեկը լիներ, չէր կարող պատկերացնել, որ կգա երբեք լուսավոր ժամանակներ, երբ վերջնականապէս կցրվի միջնադարյան ստվար խավարը, և իր ազատագրված Հայրենիքում գալիք սերունդը հրախտագիտական խորին զգացմունքով կկարդա և կուսումնասիրի նրա մեծարժեք «Հայոց պատմութիւն»-ը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խորենացու ապրած ժամանակաշրջանը	9
Խորենացու կենսագրությունը	15
Խորենացու աշխատությունները	28
Խորենացու «Հայոց պատմության» համառոտ բովանդակությունը	39
Հին Հայկական ժողովրդական առասպելները Խորենացու մոտ	51
Խորենացու աշխատության գիտական արժեքը	59

Խմբագիր՝ Ս. Հովսեփյան
Տեխ խմբագիր՝ Ն. Ախիրյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Լ. Դշխոյան

ՎՖ 06443:

Պատվեր 1453:

Տիրած 10 000:

Հանձնված է արտադրության 6/V 1959 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 22/IX 1959 թ.:

Թուղթ՝ $70 \times 108^{1/32}$, տպ. 5 մամ., ապամ. 2,9 մամ.,

հրատ. 2,5 մամ.:

Գինը՝ 1 ռ. 60 կ.:

ՀՍՍՌ Կուլտուրայի, մինիստրության Հրատարակչության ներքին
և պրիգրաֆարդյունաբերության Գլխավոր վարչության Մ 1
տպարան, Երևան, Լկավերդյան փ. Մ 65:

ԳԻՆԸ 1 Ռ. 60 Կ.

ՆԱԶԳՆԵՏՆՐԱՆ